

**ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ,
ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
& ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ**
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΚΠ/ΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΑΡΧΕΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΑΡΧΕΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Β' ΤΑΞΗ ΓΕΝΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ
ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ

Τόμος 8ος

Συγγραφείς:

**Στέλιος Βιρβιδάκης, Καθηγητής
Πανεπιστημίου Αθηνών
Βασίλης Καρασμάνης, Καθηγητής
Ε.Μ.Π.**

**Χαρινέλα Τουρνά, Δρ. Φιλ.,
Καθηγήτρια Δ/θμιας Εκπαίδευσης**

Επιτροπή κρίσης:

**Βάσω Κιντή, Επίκουρη Καθηγήτρια
Πανεπιστημίου Αθηνών**

**Ζωή Αντωνοπούλου, Σχολική
Σύμβουλος**

**Χριστίνα Σακελλίου, Καθηγήτρια
Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης**

Υπεύθυνη για το Π.Ι.:

Χριστίνα Βέικου, Σύμβουλος Π.Ι.

Συνεργάτις:

**Δέσποινα Μωραΐτου, Δρ. Φιλ.,
Φιλολόγος αποσπασμένη στο Π.Ι.**

Γλωσσική επιμέλεια:

Μαιρίτα Κλειδωνάρη

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ,
ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
& ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Στέλιος Βιρβιδάκης
Βασίλης Καρασμάνης
Χαρινέλα Τουρνά

ΑΡΧΕΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Β' ΤΑΞΗ ΓΕΝΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ
ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ
Τόμος 8ος

Εξώφυλλο:

Ρενέ Μαγκρίτ,

Η ανθρώπινη κατάσταση, 1935.

Η πραγματικότητα και η αναπαραγωγή της αναμειγνύονται. Η θάλασσα και η αμμουδιά συνεχίζονται στο καβάλετο, σχεδόν χωρίς διαχωριστική γραμμή.

**ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ ΓΙΑ
ΜΑΘΗΤΕΣ ΜΕ ΜΕΙΩΜΕΝΗ ΟΡΑΣΗ**

Ομάδα Εργασίας του

**Ινστιτούτου Εκπ/κής Πολιτικής
Μετατροπή (Μαριαλένα Ξενάκη)**

Επιμέλεια Ρεββέκα Χρυσάλα

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9

ΜΙΛΩΝΤΑΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ

Τι είναι αυτό που κάνει τον άνθρωπο να διαφέρει από τα ζώα; Η γλώσσα; Το λογικό; Η κοινωνικότητα; Ο πολιτισμός; Τι εννοούμε με τη λέξη “πολιτισμό”. Υπάρχουν “ανώτεροι” και “κατώτεροι” πολιτισμοί; Τι είναι οι πολυπολιτισμικές κοινωνίες; Πώς οι πολιτισμοί αλληλεπιδρούν και εξελίσσονται στην ιστορία;

Οι περισσότεροι πιστεύουμε ότι η κοινωνία μας προοδεύει. Τι εννοούμε όμως με τη λέξη “πρόοδο”; Πράγματι προοδεύουμε; Είναι ικανή η τεχνολογική και οικονομική ανάπτυξη που παρατηρείται τους τελευταίους αιώνες να λύσει τα κοινωνικά προβλήματα της ανθρωπότητας;

Από την άλλη πλευρά, ο άνθρωπος καταστρέφει το φυσικό περιβάλλον. Το φαινόμενο αυτό έχει πάρει τις τελευταίες δεκαετίες παγκόσμιες διαστάσεις. Ποιες θεωρητικές και πρακτικές στάσεις παίρνουμε απέναντι σ' αυτό το πρόβλημα; Υπάρχει ανάγκη για μια νέα φιλοσοφία και νέες αξίες;

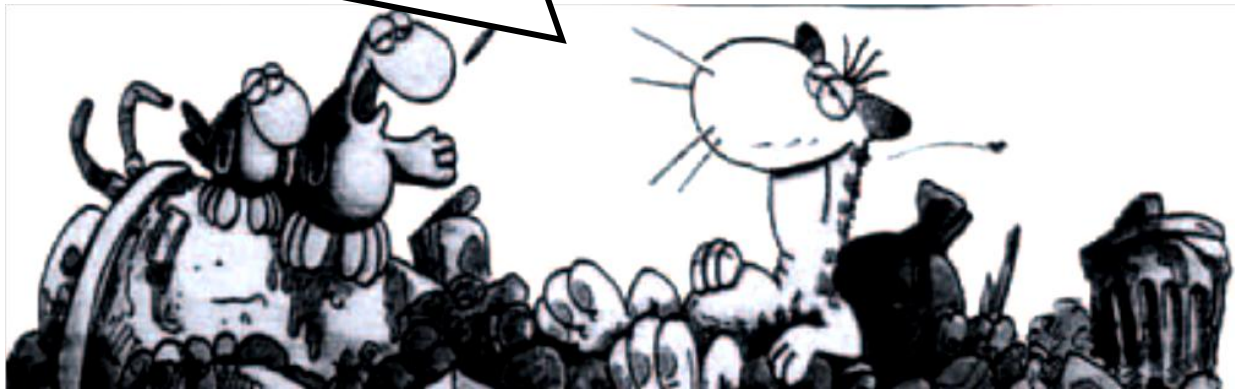

**ΜΑ ΚΑΛΑ, ΕΣΕΝΑ
ΔΕΝ ΣΟΥ ΕΡΧΕΤΑΙ
ΠΟΤΕ Η ΕΠΙΘΥΜΙΑ ΝΑ
ΚΥΝΗΓΗΣΕΙΣ ΠΟΥΛΙΑ;**

**ΤΡΕΛΑΘΗΚΕΣ; ΣΤΑ
ΣΚΟΥΠΙΔΙΑ ΒΡΙΣΚΩ ΤΑ
ΠΑΝΤΑ! ΑΠΟ ΦΙΛΕΤΑ
ΠΕΣΤΡΟΦΑΣ ΜΕΧΡΙ
ΚΟΝΣΕΡΒΕΣ ΦΟΥΑ-
ΓΚΡΑ! ΓΙΑΤΙ ΝΑ ΤΡΕΧΩ
ΝΑ ΠΙΑΣΩ ΕΣΑΣ;**

**ΜΑ ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΜΟΝΟ ΤΟ ΦΑΪ!
ΤΟ ΚΥΝΗΓΙ ΕΙΝΑΙ ΜΕΣΑ ΣΤΗ
ΦΥΣΗ ΣΟΥ. ΣΑΝ ΓΑΤΑ, ΕΧΕΙΣ
ΤΗΝ ΠΑΡΟΡΜΗΣΗ ΤΟΥ ΣΑΡ-
ΚΟΒΟΡΟΥ, ΤΟ ΕΝΣΤΙΚΤΟ
ΤΟΥ ΑΡΠΑΚΤΙΚΟΥ!..**

**ΓΙ'ΑΥΤΑ ΕΧΩ ΑΡΧΙΣΕΙ
ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗ!**

**Γελοιογραφία του Αρκά, Χαμηλές
πτήσεις, Μπαμπά, πετάω, εκδ. γράμ-
ματα.**

ΕΝΟΤΗΤΑ ΠΡΩΤΗ: ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

**“Ο χορός της ανθρώπινης ζωής”
του Πουσσέν**

1. Η ιδιαιτερότητα του ανθρώπου

Ο Αριστοτέλης στα Πολιτικά του (1253a3) ισχυρίζεται ότι ο άνθρωπος είναι από τη φύση του ζώο πο-

Λιτικό, εννοώντας ότι είναι από τη φύση του προορισμένος να ζει σε κοινωνία με άλλους ανθρώπους. Τη θέση του αυτή την αιτιολογεί με το επιχείρημα ότι ο άνθρωπος είναι ζώο έλλογο, δηλαδή ότι διαθέτει από τη φύση του λόγο (ομιλία) και λογική. Φαίνεται ότι ο συλλογισμός του Αριστοτέλη είναι ο εξής: επειδή ο άνθρωπος έχει από τη φύση του το χάρισμα του λόγου και επειδή ο λόγος είναι κατά βάση ένα εργαλείο επικοινωνίας, άρα ο άνθρωπος είναι από τη φύση του κοινωνικός, γι' αυτό και ζει με άλλους ανθρώπους σε κοινωνίες.

Και άλλοι φιλόσοφοι, όπως για παράδειγμα ο Τόμας Χομπς, υποστήριξαν ότι αυτό που διαφοροποιεί τον άνθρωπο από τα ζώα είναι η ομιλία. Άλλοι πάλι, όπως ο Πλάτων ή ο Τζον Λοκ, θεωρούν ότι η ουσι-

αστική διαφορά με τα ζώα είναι ότι ο άνθρωπος διαθέτει νόηση (Homo Sapiens). Κανένα ζώο δεν μπορεί να κάνει συλλογισμούς ή να λύνει μαθηματικά προβλήματα. Μήπως όμως ο άνθρωπος είναι, εκτός των άλλων, το μόνο ζώο που μπορεί και έχει την αίσθηση του ωραίου ή του καλού και του κακού; Είναι δυνατόν ένα ζώο να θαυμάζει ένα ωραίο τοπίο, να ζωγραφίζει ή να ενεργεί με βάση το τι είναι το σωστό και όχι με βάση τα ένστικτά του; Άλλοι πάλι φιλόσοφοι, ξεκινώντας από τον μύθο του Προμηθέα, που αποδίδεται στον σοφιστή Πρωταγόρα, πιστεύουν ότι η βασική διαφορά με τα ζώα είναι ότι ο άνθρωπος επινοεί και κατασκευάζει εργαλεία (Homo Faber), με τα οποία μπορεί να επεμβαίνει και να τροποποιεί κάθε φορά το περιβάλλον του, ανάλογα

με τις ανάγκες του. Έχουν τα ζώα τέτοιες ικανότητες;

Κάποιοι θα μπορούσαν να ισχυριστούν ότι ορισμένα ζώα διαθέτουν τέτοιες ικανότητες (όπως, για παράδειγμα, δυνατότητα επικοινωνίας, μνήμη, συναισθήματα, δημιουργικότητα), αλλά σε πολύ μικρότερο βαθμό. Πράγματι, η σύγχρονη βιολογία και η έρευνα σε ζώα έχουν δείξει ότι ορισμένα είδη έχουν ικανότητες που παλαιότερα δεν τις φανταζόμασταν. Αν λοιπόν σημαντικά χαρακτηριστικά του ανθρώπου, όπως η γλώσσα, η δημιουργικότητα, ακόμα και η ευφυΐα, μπορούμε να τα διακρίνουμε σε κάποια ζώα, τότε ποια είναι η διαφορά τους από τον άνθρωπο; Πολλοί συμπεραίνουν ότι οι διαφορές ανάμεσα στον άνθρωπο και στα ζώα δεν είναι ποιοτικές αλλά ποσοτικές. Άλ-

λοι όμως θα μπορούσαν να αντιείνουν ότι, ακόμα κι αν είναι έτσι, οι πολύ μεγάλες ποσοτικές διαφορές δημιουργούν ποιοτικές διαφορές, επομένως υπάρχει ένα χάσμα ανάμεσα στον άνθρωπο και στο πιο εξελιγμένο ζώο.

Υπάρχει βέβαια ακόμα και το μεγάλο θέμα της συνείδησης, της συνειδητής δημιουργικότητας και της ελευθερίας της βούλησης. Όλες αυτές οι ιδιότητες θεωρούνται αποκλειστικά ανθρώπινα χαρακτηριστικά. Έτσι, ο κάθε άνθρωπος έχει την ικανότητα να προβληματίζεται και να κρίνει διαρκώς να κρίνει διαρκώς τις καταστάσεις, να επινοεί και να σχεδιάζει το μέλλον του επιλέγοντας μέσα από πολλές δυνατότητες, σε αντίθεση με τα ζώα που ενεργούν σχεδόν πάντοτε με τον ίδιο τρόπο και α-

ντιδρούν, λίγο ή πολύ, ομοιόμορφα στα ίδια ερεθίσματα.

Τόμας Χομπς

2. Τι είναι ο πολιτισμός;

Αυτά ακριβώς τα χαρακτηριστικά του ανθρώπου, τα οποία αναφέραμε προηγουμένως, είναι που τον κάνουν να δημιουργεί κώδικες επικοινωνίας και ηθικής, να ζει σε κάποια κοινωνία υπακούοντας στους νόμους της, να φτιάχνει πόλεις, να δημιουργεί τέχνη, επιστήμη, φιλο-

σοφία, τεχνολογία. Με άλλα λόγια, ο άνθρωπος είναι το μοναδικό ον που παράγει πολιτισμό.

Όταν ακούμε τη λέξη “πολιτισμός”, όλοι καταλαβαίνουμε λίγο ή πολύ τι σημαίνει. Όλοι έχουμε αναφερθεί σε κάποια στιγμή της ζωής μας σε μεγάλους αρχαίους “πολιτισμούς” της ιστορίας, σε “απολίτιστους” λαούς, σε σύγχρονες κοινωνίες λιγότερο ή περισσότερο “πολιτισμένες”, σε “πολιτισμένους” ανθρώπους κτλ. Διαπιστώνουμε αμέσως ότι η λέξη “πολιτισμός” δε χρησιμοποιείται μόνο για λαούς ή κοινωνικές ομάδες, αλλά και για συγκεκριμένα άτομα. Τι εννοούμε όμως όταν λέμε ότι ένας άνθρωπος είναι πολιτισμένος; Μήπως ότι είναι καλλιεργημένος, ότι έχει παιδεία; Ωστόσο, είναι δυνατόν κάποιος να έχει μελετήσει πολύ ή να έχει πτυ-

χία και, παρ' όλα αυτά, η συμπεριφορά του να μην είναι “πολιτισμένη”. Φαίνεται λοιπόν ότι ο πολιτισμός είναι έννοια ευρύτερη από την “καλλιέργεια” ή την “παιδεία”. Θα μπορούσαμε ίσως να πούμε ότι, όταν χρησιμοποιούμε για έναν άνθρωπο τη λέξη “πολιτισμένος”, η έμφαση πέφτει κυρίως στη συμπεριφορά του, στις σχέσεις του με άλλους ανθρώπους μέσα στην κοινωνία. Άρα πρέπει να δούμε τον πολιτισμό κυρίως ως κοινωνικό φαινόμενο.

Είναι δυνατόν να διακρίνουμε τρεις διαφορετικές αντιλήψεις και προσεγγίσεις σχετικά με την έννοια του πολιτισμού. Πρώτα διακρίνουμε την ιδεατή φιλοσοφική άποψη, σύμφωνα με την οποία ο πολιτισμός είναι μια διαδικασία ανθρώπινης τελείωσης και ολοκλήρωσης με

όρους απόλυτων και καθολικών αξιών. Αυτή η αντίληψη είναι στην ουσία της πλατωνική και τη βρίσκουμε επίσης στους διάφορους ουτοπιστές. Σύμφωνα μ' αυτήν, υπάρχει ένα απόλυτο ιδεατό πρότυπο για τον άνθρωπο και την κοινωνία, και ο πολιτισμός μας είναι η τάση να τελειοποιηθούμε, ώστε να προσεγγίσουμε όσο το δυνατόν αυτό το ιδεώδες. Το γεγονός αυτό δε σημαίνει ότι υπάρχει ιστορικά μια διαρκής ανθρώπινη πρόοδος η ιστορία μπορεί να έχει και ταπισωγυρίσματά της. Έτσι, σύμφωνα μ' αυτή την αντίληψη, η ανάλυση του πολιτισμού είναι κατά βάση ο προσδιορισμός και η περιγραφή αυτών των οικουμενικών αξιών και προτύπων, καθώς και η αντανάκλασή τους στις κοινωνικές μας δραστηριότητες.

Η δεύτερη προσέγγιση θα λέγαμε ότι είναι η περιγραφική, κατά την οποία ο πολιτισμός μιας κοινωνίας αντανακλάται στις υψηλότερες στιγμές της ανθρώπινης νόησης, εμπειρίας και δραστηριότητας μέσα σ' αυτή την κοινωνία. Έτσι, σύμφωνα μ' αυτή την άποψη, η ανάλυση του πολιτισμού είναι η κριτική δραστηριότητα με βάση την οποία νοητικά ενεργήματα, εμπειρίες, δημιουργήματα, γλωσσικές εκφράσεις, καθώς και μορφές, συμβάσεις κτλ. περιγράφονται, καταγράφονται και συγχρόνως αξιολογούνται συγκριτικά μεταξύ τους.

Η τρίτη προσέγγιση είναι η κοινωνική-ανθρωπολογική. Σύμφωνα μ' αυτήν, ο πολιτισμός είναι κάτι πολύ ευρύτερο· είναι ένας συγκεκριμένος τρόπος ζωής, ο οποίος εκφράζει συγκεκριμένα νοήματα και

αξίες όχι μόνο στις τέχνες και στην παιδεία, αλλά και στους θεσμούς και στην καθημερινή συμπεριφορά. Έτσι, υπό αυτή την έννοια, η ανάλυση του πολιτισμού είναι η διασάφηση του νοήματος και των αξιών σ' έναν δεδομένο τρόπο κοινωνικής ζωής.

Μισέλ Φουκό

Η τρίτη αυτή αντίληψη για τον πολιτισμό είναι η νεότερη, με διάφορες τάσεις ανάμεσά της. Ενισχύθηκε μάλιστα από ανθρωπολογικές έρευνες σε απομονωμένες φυλές, οι οποίες έδειξαν ότι υπάρχουν σ' αυτές αρκετά πολύπλοκες κοινωνικές σχέσεις, γλωσσικοί και μη γλωσσικοί τρόποι επικοινωνίας, καθώς και συστήματα αξιών. Έτσι, θεωρείται πλέον ότι δεν είναι σωστό να μιλάμε για “πρωτόγονους” λαούς ή πολιτισμούς και ότι η σωστή κατανόηση ενός πολιτισμού γίνεται με τους δικούς του τρόπους αντίληψης και το δικό του οικείο πλαίσιο α-

ξιών. Σύμφωνα μ' αυτή την αντίληψη για τον πολιτισμό, οι καλές τέχνες ή οι επιδόσεις στην επιστήμη κτλ. δεν έχουν κάποια προνομιακή θέση, αλλά εξετάζονται εξίσου με όλες τις άλλες δραστηριότητες της κοινωνικής ομάδας (οικονομικές σχέσεις, καθημερινές συνήθειες, ήθη, έθιμα κτλ.). Το μειονέκτημα αυτής της άποψης είναι ότι ο ορισμός της για τον πολιτισμό είναι τόσο ευρύς, που ίσως γίνεται δύσκολο να βρούμε κάτι που να μην είναι "πολιτισμός". Αν ο πολιτισμός είναι τα πάντα, τότε η έννοια αυτή δεν προσδιορίζει τίποτα. Από την άλλη πλευρά, οι δύο πρώτες αντιλήψεις για τον πολιτισμό φαίνεται να είναι μάλλον "αριστοκρατικές" και να επικεντρώνονται σε δραστηριότητες (τέχνες, λογοτεχνία, επιστήμη) που σχετίζονται με μια μικρή μόνο ομά-

δα μορφωμένων ανθρώπων μέσα στο κοινωνικό σύνολο των λεγόμενων “εγγράμματων” κοινωνιών.

ΚΕΙΜΕΝΑ

1. “Σε πολλές παραδόσεις η φιλία με τα ζώα και η κατανόηση της γλώσσας τους αποτελούν παραδεισιακά σύνδρομα.

Στην αρχή, δηλαδή στους μυθικούς καιρούς, ο άνθρωπος ζούσε ειρηνικά με τα ζώα και καταλάβαινε τη γλώσσα τους. Μόνο μετά από μια πανάρχαια καταστροφή, όμοια με την “πτώση” της βιβλικής παράδοσης, ο άνθρωπος έγινε ό,τι είναι σήμερα: θνητός, με ένα μόνο φύλο, υποχρεωμένος να εργάζεται για να τρέφεται και να έρχεται σε σύγκρουση με τα ζώα. [...] Η φιλία με τα ζώα, η γνώση της γλώσσας τους, η

μεταμόρφωση σε ζώο, είναι σημάδια ότι ο σαμάνος αποκατέστησε την “ παραδεισιακή ” κατάσταση που χάθηκε στην αυγή του χρόνου”.

(Μ. Ελιάντ, Ο σαμανισμός, μτφρ. Ι. Μποτηροπούλου, εκδ. Χατζηνικολή, Αθήνα 1978, σ. 78)

2. “Ο άνθρωπος γεννήθηκε ελεύθερος και παντού βρίσκεται αλυσοδεμένος. [...] έτσι που το ανθρώπινο γένος να διαιρείται σε κοπάδια, καθένα με τον αρχηγό του, ο οποίος το περιφρουρεί για να το καταβροχθίσει. Καθώς ένας ποιμένας είναι ανώτερης φύσης από το κοπάδι του, οι ποιμένες ανθρώπων, οι ηγέτες τους δηλαδή, είναι επίσης ανώτερης φύσης από τους λαούς τους. Έτσι σκεφτόταν, κατά τον Φίλωνα, ο αυτοκράτορας Καλιγούλας, συνάγοντας αρκετά ικανοποιητικά από αυτή την αναλογία το συμπέρασμα ότι οι βα-

σιλιάδες ήταν θεοί ή οι λαοί τους θηρία. Ο συλλογισμός του Καλιγούλα επανέρχεται στον Γκρότιους και τον Χομπς. Πριν απ' όλους ο Αριστοτέλης είχε επίσης αναφέρει ότι οι άνθρωποι δεν είναι καθόλου φύσει ίσοι, αλλά ότι άλλοι γεννιούνται για να γίνουν δούλοι κι άλλοι κύριοι. Ο Αριστοτέλης είχε δίκιο, αλλά εξέλαβε το αποτέλεσμα ως αίτιο. Όποιος έχει γεννηθεί στη σκλαβιά γεννιέται για τη σκλαβιά, αναμφισβήτητα. Οι σκλάβοι χάνουν τα πάντα μες στις αλυσίδες τους, ακόμα και την επιθυμία να τις αποτινάξουν. Αγαπούν την υποδούλωσή τους όσο οι σύντροφοι του Οδυσσέα λάτρευαν την αποκτήνωσή τους. Αν υπάρχουν λοιπόν φύσει δούλοι, είναι γιατί υπήρξαν δούλοι παρά φύσιν”.

(Ζαν Ζακ Ρουσό, Κοινωνικό συμβόλαιο, μτφρ. Β. Γρηγοροπούλου - Α.

Σαϊνχάουερ, εκδ. Πόλις, Αθήνα
2004, σ. 48, 50- 51)

3. “Όταν χρησιμοποιούμε τον όρο “πολιτισμός” στις καθημερινές μας συζητήσεις, τον θεωρούμε συχνά ως αντίστοιχο προς “τα ανώτερα στοιχεία του νου” - την τέχνη, τη λογοτεχνία, τη μουσική και τη ζωγραφική. Ο τρόπος που χρησιμοποιούν οι κοινωνιολόγοι τον όρο περιλαμβάνει τις δραστηριότητες αυτές, αλλά και πολλά άλλα. Ο πολιτισμός αναφέρεται στους τρόπους ζωής των μελών μιας κοινωνίας ή επιμέρους ομάδων στο πλαίσιο μιας κοινωνίας. Συμπεριλαμβάνει τον τρόπο που ντύνονται, τις γαμήλιες συνήθειες και την οικογενειακή ζωή, τον τρόπο που δουλεύουν, τις θρησκευτικές τους τελετουργίες και τις ασχολίες τους στον ελεύθερο χρόνο τους [...]

τους στον ελεύθερο χρόνο τους. [...] Οι πολιτισμοί δεν μπορούν να υπάρξουν χωρίς κοινωνίες. Άλλο τόσο όμως δεν μπορούν και οι κοινωνίες να υπάρξουν χωρίς τον πολιτισμό.

Χωρίς τον πολιτισμό δε θα ήμασταν “ανθρώπινα όντα”, έτσι όπως αντιλαμβανόμαστε συνήθως τον όρο αυτόν, δε θα είχαμε γλώσσα για να εκφραζόμαστε, δε θα είχαμε συνείδηση του εαυτού μας, και η ικανότητά μας να σκεφτόμαστε ή να συλλογίζόμαστε θα ήταν πολύ περιορισμένη. Σε τι έκταση αυτού του είδους τα χαρακτηριστικά διαφοροποιούν τα ανθρώπινα όντα από τα ζώα;”.

(Άντονυ Γκίντενς, Κοινωνιολογία, μτφρ. Δ. Τσαούσης, εκδ.

Gutenberg, Αθήνα 2002, σ. 68)

Χόπερ, Μοτέλ στη Δύση, 1957, βρίσκεται σήμερα στο Νιού Χέιβεν, στην Πινακοθήκη του Πανεπιστημίου του Γέιλ. Ποιος κοιτάζει τη νεαρή καθισμένη γυναίκα; Ένα από τα αινιγματικά αριστουργήματα του καλλιτέχνη. Δεν ξέρουμε εάν η γυναίκα έχει μόλις φτάσει ή πρόκειται να αναχωρήσει. Πίσω από τη γυναίκα, έξω από το παράθυρο διακρίνεται ένα αυτοκίνητο. Η πυρετώδης παραγωγή αυτοκινήτων στις Ηνωμένες Πολιτείες-

ες και οι αλλαγές που έφερε στην καθημερινή πραγματικότητα, είναι ένα από τα θέματα που πάντα προσείλκυε τον καλλιτέχνη, ο οποίος ωστόσο παραμένει βαθιά δεμένος με τα στοιχεία της φύσης.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Ενώ είναι δυνατόν να χρησιμοποιήσουμε τη λέξη “κοινωνία” αναφερόμενοι σε ζώα (π.χ. μέλισσες), ποτέ δε χρησιμοποιούμε τη λέξη “πολιτισμός” γι’ αυτά. Γιατί συμβαίνει αυτό; Αιτιολογήστε την άποψή σας.
2. Με βάση το παραπάνω απόσπασμα 2:α) να παρουσιάσετε την άποψη του Ρουσό για την αξία του πολιτισμού και β) να κρίνετε την ορθότητα των επιχειρημάτων του.
3. Πριν από μερικά χρόνια ο Ιταλός πρωθυπουργός πρότεινε στον

Ουμπέρτο Έκο να αναλάβει το Υπουργείο Πολιτισμού της Ιταλίας. Ο Έκο ζήτησε να συμπεριληφθεί στις αρμοδιότητες του Υπουργείου και η τηλεόραση. Ο πρωθυπουργός αρνήθηκε και ο Έκο με τη σειρά του αρνήθηκε τη θέση. Πώς θα σκιαγραφούσατε τις αντιλήψεις του Έκο και του πρωθυπουργού για τον πολιτισμό;

4. Σχολιάστε την παρακάτω πρόταση την οποία ακούμε συχνά από στόματα πολιτικών: “Ο πολιτισμός είναι η βαριά βιομηχανία της Ελλάδας”.

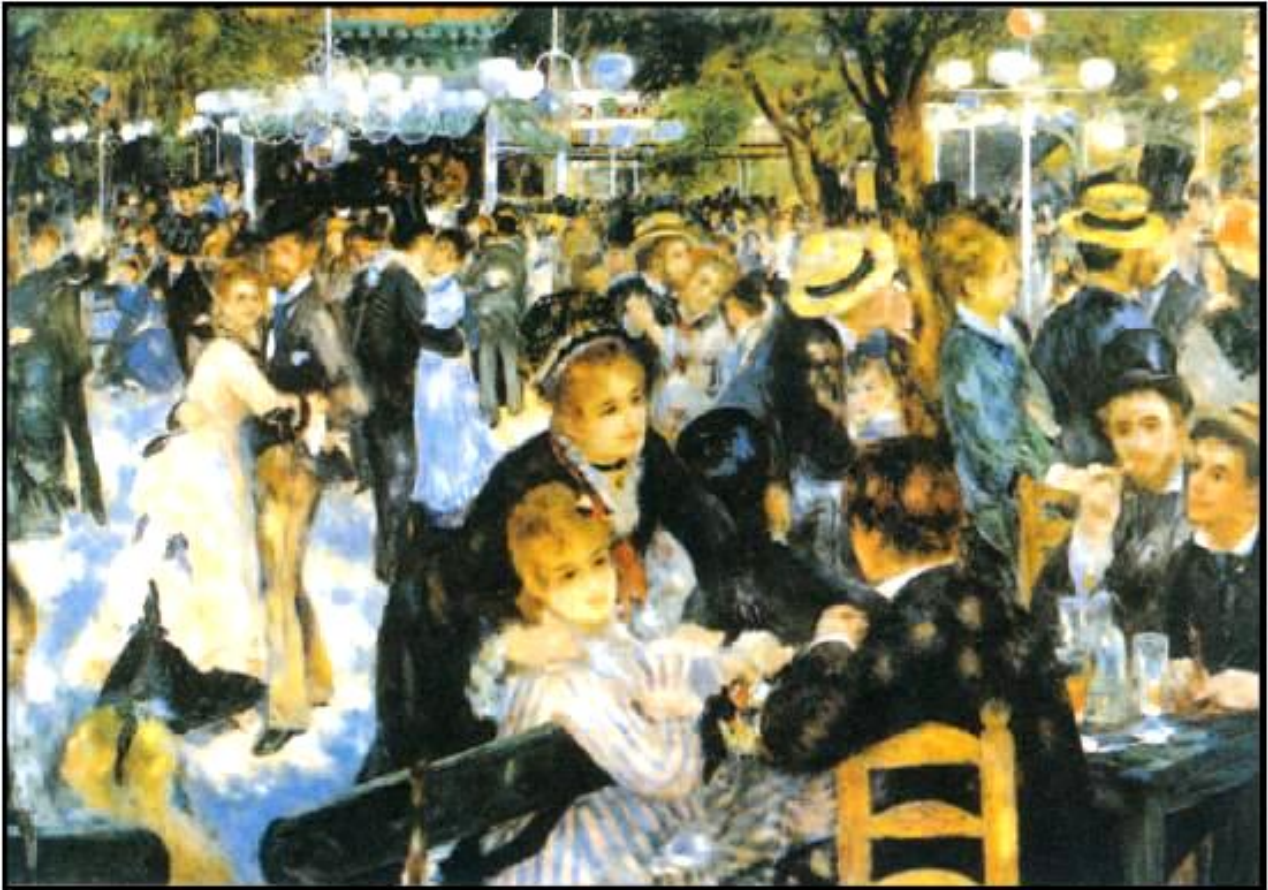

ΕΝΟΤΗΤΑ ΔΕΥΤΕΡΗ: ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΞΙΕΣ

1. Πολιτισμός και πολιτισμοί

Σύμφωνα με τις πιο σύγχρονες αντιλήψεις, ο πολιτισμός γίνεται καλύτερα κατανοητός με τους δικούς του όρους, “από μέσα”. Δεν πιστεύουμε ότι υπάρχει ένα απόλυτο πρότυπο για τον άνθρωπο και τον πολιτισμό του, αφού, αν υπήρχε, δε θα είχαμε παρά να το γνωρίσουμε και να το μιμηθούμε. Ο πολιτισμός είναι ένα πολύπλοκο και πολυποίκιλο σύστημα, που δεν μπορεί να γίνει κατανοητό με έξω από αυτόν αξίες, νοοτροπίες και κανόνες. Την εποχή της αποικιοκρατίας, για παράδειγμα, η έλλειψη κατανόησης των τοπικών κοινωνιών από τους Δυτικούς, στα διάφορα σημεία του πλανήτη όπου εί-

χαν εξαπλωθεί οι αποικιοκράτες, τους οδήγησε πολλές φορές στο να θεωρήσουν τους λαούς που κατέκτησαν “πρωτόγονους”, “βάρβαρους” ή “απολίτιστους”. Και τούτο συνέβη, παρ’ όλο που κάποιοι από αυτούς τους πολιτισμούς (π.χ. ο Ινδικός ή ο Κινέζικος) είχαν μακρά ιστορία και τεράστια επιτεύγματα. Σήμερα βέβαια αυτοί οι αποικιοκρατικοί μύθοι έχουν καταπέσει. Γεννιούνται όμως άλλα ερωτήματα. Μπορούμε να μιλάμε για πολιτισμό εν γένει ή πρέπει να μιλάμε μόνο για συγκεκριμένους πολιτισμούς; Αν η κατανόηση ενός πολιτισμού γίνεται μόνο “από μέσα”, μήπως είναι αδύνατον να κατανοήσουμε άλλους πολιτισμούς; Μήπως, ακόμα, οι πολιτισμοί είναι ασύμβατοι μεταξύ τους;

Ρενουάρ, Πιερ- Ογκίστ, Χορός στο Μουλέν ντε λα Γκαλέτ, 1876, Παρίσι, Μουσείο Ορσέ. Τα έργα των ιμπρεσιονιστών απεικονίζουν στιγμιότυπα της ζωής στο Παρίσι εκείνης της εποχής. Αυτός ο πασίγνωστος πίνακας αναπαριστά μια ανέμελη στιγμή της ζωής της μικροαστικής παριζιάνικης τάξης: τα κυριακάτικα απογεύματα στο Μουλέν ντε λα Γκαλέτ.

Η έκθεση ιμπρεσιονιστών ζωγράφων του 1874 δέχεται πολλές αρνητικές κριτικές, των οποίων ο απόηχος θα κάνει τον γύρο του κόσμου.

Γιατί, αν δεν μπορούμε να κατανοήσουμε εξίσου καλά διάφορους πολιτισμούς, τότε δεν είναι δυνατόν να κάνουμε και συγκρίσεις. Και αν δεν μπορούμε να κάνουμε συγκρίσεις, τότε δεν μπορούμε βέβαια να αποφανθούμε για την ανωτερότητα ενός πολιτισμού σε σχέση με έναν άλλον. Πράγματι, σήμερα δε μιλάμε πια για ανώτερους ή κατώτερους πολιτισμούς μιλάμε για διαφορές και ομοιότητες, αλλά αποφεύγουμε να κάνουμε αξιολογικές κρίσεις γι' αυτούς.

Από την άλλη, αν δεν είναι δυνατόν να κάνουμε συγκρίσεις ανάμεσα σε δύο πολιτισμούς (ή σε στοιχειά δύο πολιτισμών), τότε δεν υπάρχουν οικουμενικά κοινά κριτήρια (ηθικά, αισθητικά κτλ.). Έτσι όμως οδηγούμαστε σε έναν ακραίο πολιτισμικό σχετικισμό. Δεν έχουμε δικαίωμα να πούμε ότι η “Αφροδίτη της Μήλου” είναι “καλύτερο” έργο τέχνης από ένα αφρικανικό ξόανο ούτε ότι η Πολιτεία του Πλάτωνα είναι ανώτερο έργο από έναν ινδιάνικο μύθο. Δεν έχουμε δικαίωμα να αγανακτούμε, επειδή υπάρχουν κοινωνίες που λιθοβολούν τη γυναίκα που μοιχεύει. Το θεωρούμε όμως σωστό αυτό ή όχι; Υπάρχουν οικουμενικές αξίες ή κανόνες που διαπνέουν όλους τους πολιτισμούς;

2. Πολυπολιτισμικές κοινωνίες και κοινές αξίες

Οι παραπάνω αντιλήψεις αντιμετωπίζουν, λίγο ως πολύ, τους διάφορους πολιτισμούς ως απομονωμένα κλειστά συστήματα. Αυτό όμως δεν ισχύει στην πραγματικότητα. Όλοι οι πολιτισμοί έρχονται σε επαφή με άλλους πολιτισμούς και, μέσα από τις αλληλεπιδράσεις που ασκούνται, διαφοροποιούνται, μεταμορφώνονται, εξελίσσονται δανείζονται και δανείζουν στοιχεία τους. Έχουμε από την ιστορία πάρα πολλά τέτοια παραδείγματα. Μέσα από αυτή την επικοινωνία και την αλληλεπίδραση επιτυγχάνεται επίσης η αμοιβαία κατανόηση, αλλά διαμορφώνονται και κοινοί κώδικες και αξίες. Με αυτόν τον τρόπο οι λαοί προβαίνουν σε αμοιβαίες συγκρίσεις και εκτιμήσεις. Πολλές

φορές ένα πολιτισμικό μοντέλο επικρατεί πάνω σε ένα άλλο όχι διά της βίας, αλλά εκούσια. Ο Κικέρων είχε δηλώσει ότι οι ηττημένοι Έλληνες επικράτησαν στη νικήτρια Ρώμη με τον πολιτισμό τους. Συγγραφείς του Μεσαίωνα ανέτρεχαν στα αρχαία ελληνικά κείμενα με έναν απεριόριστο θαυμασμό. Τι γίνεται λοιπόν, όταν οι άνθρωποι που μετέχουν σε έναν πολιτισμό θεωρούν έναν άλλον πολιτισμό ανώτερο από τον δικό τους; Επιτρέπεται εδώ αυτή η σύγκριση ή όχι;

Οι μεγάλες αυτοκρατορίες του παρελθόντος, όπως η Ρώμη, το Βυζάντιο ή η κινεζική αυτοκρατορία ήταν πολυπολιτισμικές, δηλαδή κάτω από ένα και το αυτό διοικητικό σχήμα ή πλαίσιο ζούσαν λαοί διαφορετικής εθνότητας, με διαφορετικές γλώσσες, ήθη, έθιμα, θρησκείες.

Σήμερα, που η επικοινωνία των ανθρώπων είναι εύκολη και οι πρόσφυγες από φτωχές χώρες όλο και συρρέουν στις πλούσιες χώρες, γίνεται μεγάλη συζήτηση για πολυπολιτισμικές κοινωνίες. Οι δύο χώρες της Βόρειας Αμερικής θεωρούνται ήδη τέτοιου είδους κοινωνίες, αλλά και η Δυτική Ευρώπη αντιμετωπίζει αυτή την πρόκληση. Εξάλλου, όλος ο πλανήτης τείνει σταδιακά να αποτελέσει μια μεγάλη πολυπολιτισμική κοινωνία. Σε μια εποχή κατά την οποία τα μέσα μαζικής καταστροφής είναι τρομακτικά η ειρηνική συνύπαρξη όλων των λαών με τις ιδιαιτερότητές τους είναι μονόδρομος. Για να επιβιώσουν εντούτοις ειρηνικά τόσοι λαοί και πολιτισμοί, απαιτείται σεβασμός στις ιδιαιτερότητες του άλλου και χρήση του διαλόγου ως μέσου επί-

λυσης των διαφορών. Για να γίνει όμως αυτό, χρειάζονται κάποιες βασικές οικουμενικές αξίες, πέρα από τις πολιτισμικές και άλλες ιδιομορφίες κάθε λαού και ομάδας, ένα κοινό πολιτισμικό πλαίσιο πάνω στο οποίο θα μπορέσει να θεμελιωθεί η μελλοντική πολυπολιτισμική κοινωνία.

Αυτές οι αξίες δεν μπορεί να είναι παρά ο σεβασμός στον άνθρωπο, η ανεκτικότητα απέναντι στις πολιτισμικές και θρησκευτικές ιδιαιτερότητες των άλλων, η ελευθερία, η ισονομία και η καταφυγή στο διάλογο είναι αυτές οι αξίες που επιτρέπουν τη διαφορετικότητα και την ειρηνική συνύπαρξη.

Μανέ, Ιπποδρομίες από Λονσάν, 1864, Σικάγο, Ινστιτούτο Τέχνης. Ο Μανέ σπάει την παράδοση που ήθελε τα άλογα ζωγραφισμένα προφίλ και βάζει τους τζόκεϋ να τρέχουν προς το μέρος μας, τοποθετώντάς μας στο κέντρο του αγώνα.

Ένα τέτοιο πλαίσιο αξιών μπορεί να στηρίξει τις πολυπολιτισμικές κοινωνίες, ενώ, αντίθετα, τα ιδεολογήματα που ευνοούν τον δογματισμό και τον φανατισμό κάθε είδους οδηγούν σε συγκρούσεις και μονολιθικότητα, χωρίς να δίνουν το περιθώριο να υπάρξει κάτι το διαφορετικό.

3. Ο άνθρωπος ως ιστορικό ον.

Όπως είδαμε, οι πολιτισμοί δεν είναι στάσιμοι· στην πορεία του χρόνου τροποποιούνται, εξελίσσονται, αφανίζονται. Είναι φαινόμενα που έχουν ιστορικότητα, διότι ο άνθρωπος είναι ον με ιστορικότητα. Ένας άνθρωπος ή ένας λαός δεν είναι μόνο αυτό που ανακαλύπτουμε ή βλέπουμε σε μια δεδομένη χρονική στιγμή, είναι ταυτόχρονα και όλο το παρελθόν του, αλλά και

οι προσδοκίες του για το μέλλον. Ο άνθρωπος είναι το μόνο ζώο που σχεδιάζει το μέλλον του σχεδιάζοντας όμως το μέλλον του, “κουβαλάει” μαζί του το παρελθόν του, τις εμπειρίες του, που αποτελούν το εφαλτήριο για τον σχεδιασμό του μέλλοντός του. Με άλλα λόγια, ο άνθρωπος εφαρμόζει στο παρόν τις εμπειρίες του παρελθόντος, τις οποίες προωθεί στο μέλλον, γράφοντας έτσι την ιστορία του. Είναι λοιπόν από τη φύση του “ιστορικό ον”.

Τα παραπάνω σημαίνουν ότι ο άνθρωπος όχι μόνο δημιουργεί την ιστορία του, αλλά είναι και ο ίδιος δημιούργημα της ιστορίας του, του παρελθόντος του. Γι’ αυτόν το λόγο η ανθρώπινη γνώση εμφανίζει επίσης την ίδια ιστορικότητα. Καμιά ανθρώπινη γνώση του παρελθό-

ντος δεν μπορεί να θεωρηθεί τελείως άχρηστη ή περιττή. Όλες αποτελούν μέρος του εαυτού μας, της ταυτότητάς μας. Το να λέμε όμως ότι ο άνθρωπος είναι “από τη φύση του ιστορικό ον” δε σημαίνει και πολλά πράγματα, αν εννοούμε μόνο ότι υπόκειται στον χρόνο, ότι έχει μια πορεία και μια ιστορία. Και εδώ προκύπτουν κάποια ερωτήματα, τα οποία έχουν τεθεί κατ’επανάληψη στο παρελθόν και απαιτούν απαντήσεις. Μήπως η ανθρώπινη ιστορία δεν είναι μια απλή συσσώρευση γεγονότων; Μήπως υπάρχει κάποια σκοπιμότητα στην ιστορική εξέλιξη του ανθρώπου;

Μανέ, Η Λόλα της Βαλένθια, Μουσείο Ορσέ, Παρίσι

Τζέιμς άμποτ Γουίσλερ, Η Πριγκίπισσα της Χώρας της Πορσελάνης, 1863-1864, Ουάσιγκτον, Πινακοθήκη Τέχνης Φριρ. Το έργο μπορεί να χαρακτηριστεί ως το σύμβολο του “ιαπωνισμού” του 1800. Οι γυναίκες του Γουίσλερ με την ανατολίτικη ενδυμασία δεν είναι παρά μεταμφιεσμένες νεαρές Ευρωπαίες, τοποθετημένες σε κάποιο δωμάτιο με γιαπωνέζικη διακόσμηση.

**Μανέ, Γυναίκα στα Ροζ με Παπαγά-
λο, 1866.**

Μανέ, Ο Φλαουτίστας, 1866, Παρίσι, Μουσείο Ορσέ. Η σύνθεση έχει μια έντονη γιαπωνέζικη γεύση, θυμίζοντας χαρακτηριστικά του Ουταμάρο.

ΚΕΙΜΕΝΑ

1. “ Όσο περισσότερο προσπαθούμε να επιβάλουμε διαχωριστικά όρια ανάμεσα στους πολιτισμούς και τα έθιμα, τόσο περισσότερο ταυτιζόμαστε με τα έθιμα που προσπαθούμε να αρνηθούμε. Όταν αποκλείουμε την ανθρωπότητα για όσους μας φαίνονται ότι είναι οι πιο “βάρβαροι”, οι πιο “άγριοι” μέσα σ’ αυτήν, το μόνο που κατορθώνουμε είναι να μιμούμαστε έναν χαρακτηριστικό τρόπο συμπεριφοράς αυτών των αγρίων”. Βάρβαρος είναι πριν απ’ όλα αυτός που πιστεύει στη βαρβαρότητα”.

(Κλοντ Λεβί-Στρος, Φυλές και ιστορία, μτφρ. Β. Ψαριανός, εκδ. Μπάουρον, Αθήνα 1987, σ. 21)

2. “Ο πολιτισμένος άνθρωπος χαρακτηρίζεται σε μεγάλο βαθμό από το ότι αρνείται ο ίδιος στον εαυτό του, δυνάμει ενός κοινωνιογενούς αυτοκαταναγκασμού, να πιάνει αυθόρμητα ό,τι ορέγεται, ό,τι αγαπά ή μισεί. Η όλη διαμόρφωση των χειρονομιών του -όσο κι αν ποικίλλει στις λεπτομέρειές της στα διάφορα έθνη της Δύσης- καθορίζεται αποφασιστικά από αυτή την αναγκαιότητα”.

(Νόρμπγκερτ Ελίας, Η διαδικασία του πολιτισμού, μτφρ. Θ. Λουπασάκης, Αθήνα 1996, σ. 307)

3. Η απόφαση της συνόδου των υπουργών Πολιτισμού των ευρωπαϊκών χωρών:

Μανέ, Το Δαμάσκηνο, 1878, Ουάσιγκτον, Εθνική Πινακοθήκη Τέχνης. Το βουτηγμένο στο ρακί δαμάσκηνο είναι ένα ποτό πολύ διαδεδομένο στο Παρίσι εκείνης της εποχής. Αυτό που εντυπωσιάζει είναι η διαφορούμενη έκφραση της μοναχικής γυναίκας που κάθεται βαριεστημένη και η οποία επιδέχεται αρκετές ερμηνείες. “Αναγνωρίζοντας ότι ο σεβασμός για την πολιτισμική διαφορετικότητα εί-

ναι ουσιαστική συνθήκη της ανθρωπίνης κοινωνίας, [...] Επαναβεβαιώνοντας ότι το να διατηρήσουμε, να προστατέψουμε και να προωθήσουμε την πολιτιστική συνεργασία και τις δημοκρατικές αρχές και δομές στις ευρωπαϊκές κοινωνίες είναι κεντρικός σκοπός του Συμβουλίου της Ευρώπης [...] Ανακαλώντας ότι η πολιτισμική διαφορετικότητα ήταν πάντοτε κυρίαρχο ευρωπαϊκό χαρακτηριστικό και βασικός πολιτικός στόχος στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης [...] Τονίζοντας ότι στο πλαίσιο της επίδρασης της παγκόσμιας αγοράς στους πολιτισμούς και στα πολιτιστικά προϊόντα, τα σύγχρονα δημοκρατικά κράτη βρίσκονται μπροστά σε μια νέα πρόκληση: την ανάπτυξη πολιτικών που να διασφαλίζουν την αναγνώριση και

την έκφραση μορφών πολιτισμικής διαφορετικότητας μέσα στη δικαιοδοσία τους...”

(Από τη Διακήρυξη Πολιτισμικής Διαφορετικότητας του Συμβουλίου της Ευρώπης, που έγινε αποδεκτή από τη σύνοδο των υπουργών τον Δεκέμβριο του 2000)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Αν και το απόσπασμα 1 καταφέρεται εναντίον της διάκρισης πολιτισμένων και βαρβάρων, δεν υποδηλώνει άραγε μια διάκριση ανάμεσα σε “βαρβάρους” (που πιστεύουν στη “βαρβαρότητα”) και σε “πολιτισμένους” (που δεν πιστεύουν σ’ αυτήν);

2. Να σχολιάσετε τη φράση: “Δεν υπάρχουν ποιοτικά ανώτεροι και

ποιοτικά κατώτεροι πολιτισμοί. Υπάρχουν πολλοί και διαφορετικοί πολιτισμοί, ο καθένας από τους οποίους είναι μια ξεχωριστή κατάθεση στην πανανθρώπινη πολιτισμική προσπάθεια”.

3. Έστω ότι είστε υπουργός Παιδείας σε μια πολυπολιτισμική χώρα. Πώς θα διαμορφώνατε το πρόγραμμα σπουδών των σχολείων και ειδικότερα στα μαθήματα της ιστορίας, της γλώσσας, της λογοτεχνίας και των θρησκευτικών;

4. Θα προτιμούσατε ή όχι να φοιτούσατε σε ένα πολυπολιτισμικό σχολείο με παιδιά διαφόρων εθνικοτήτων; Αιτιολογήστε την απάντησή σας.

5. Νομίζετε ότι η γνώση της ιστορίας μάς βοηθά να αποφεύγουμε τα λάθη του παρελθόντος ή μήπως δε

μας βοηθά καθόλου, αλλά συνεχίζουμε να κάνουμε τα ίδια λάθη; Προβληματιστείτε στα παραπάνω ερωτήματα.

Πικάσο, Μπούστο Νεαρού Ισπανού, 1906, Πινακοθήκη, Γκέτεμποργκ. Ο καλλιτέχνης γοητεύεται από τις πολιτιστικές και καλλιτεχνικές παραδόσεις της πρωτόγονης γης Γκόσολ (ενός απομονωμένου χωριού στα σύνορα με την Δημοκρατία της Ανδόρας). Από τις παραδόσεις αυτές θα αντλήσει γόνιμα ερεθίσματα για τον προκυβιστικό πειραματισμό πάνω στη φόρμα.

ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΡΙΤΗ: ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΠΡΟΟΔΟΥ

1. Η αντίληψη περί προόδου

Όταν μιλάμε για την προϊστορική εποχή, συνηθίζουμε να τη διακρίνουμε σε παλαιολιθική, νεολιθική, εποχή του χαλκού και εποχή του σιδήρου. Η διάκριση βέβαια αυτή γίνεται με βάση το είδος των εργαλείων που χρησιμοποιούσαν οι άνθρωποι σε κάθε εποχή και τα ανακάλυψαν οι αρχαιολόγοι στις ανασκαφές τους. Στη διάκριση όμως αυτή υπολανθάνει και κάτι άλλο, ότι στην πορεία του ανθρώπου υπήρξε μια “πρόοδος” από τα πέτρινα εργαλεία στα χάλκινα και από αυτά στα σιδερένια.

Όταν περνάμε σε μεταγενέστερες εποχές, από τις οποίες έχουμε πολύ περισσότερα αρχαιολογικά

ευρήματα, αλλά και γραπτές μαρτυρίες, συνηθίζουμε να μιλάμε μάλλον με όρους πολιτισμού και όχι εργαλείων, αναφερόμαστε δηλαδή στον αιγυπτιακό πολιτισμό, τον μινωικό, τον βαβυλωνιακό, τον ελληνικό κτλ. Το αν υπάρχει βέβαια πρόοδος από έναν παλαιότερο πολιτισμό σε έναν νεότερο επιδέχεται πολλή συζήτηση. Είναι, για παράδειγμα, “πρόοδος” το πέρασμα από τον ελληνικό ή τον ρωμαϊκό πολιτισμό στον πολιτισμό του Μεσαίωνα; Πολλοί λίγοι θα το δέχονταν αυτό, όπως δεν το δέχονταν και οι ίδιοι οι άνθρωποι του Μεσαίωνα, οι οποίοι συχνά αναφέρονταν με θαυμασμό στα κείμενα της αρχαίας γραμματείας. Για παράδειγμα, ο Μιχαήλ Ψελλός στη Χρονογραφία του μας λέει για την εποχή του ότι

εξέθρεψε λίγους μόνο ανθρώπους των γραμμάτων.

Γάλλοι εγκυκλοπαιδιστές του 18ου αιώνα (στο κέντρο με υψωμένο χέρι ο Βολταίρος)

Αλλά και αυτοί σταματούσαν απλώς στην εξώπορτα των δογμάτων του Αριστοτέλη και αποστήθιζαν μόνο τις συμβολικές παραστάσεις του Πλάτωνα, ούτε καν τις φι-

λοσοφικές σπουδές γύρω από τη διαλεκτική και την αποδεικτική επιχειρηματολογία”.

Υπάρχει λοιπόν πρόοδος στην εξέλιξη της ιστορίας; Το ερώτημα δεν έχει νόημα, αν τεθεί έτσι απλά. Γενικά, πρόοδος σημαίνει μετάβαση από μια χειρότερη κατάσταση πραγμάτων σε μια καλύτερη. Για να μιλάμε όμως για πρόοδο, πρέπει να έχουμε ήδη καθορίσει το κριτήριο με βάση το οποίο θα συγκρίνουμε τη μία κατάσταση με την άλλη και θα δεχτούμε τη μία καλύτερη ή ανώτερη από την άλλη. Αν, για παράδειγμα, το κριτήριο σύγκρισης είναι η τελειότητα και η πολυπλοκότητα εργαλείων και μηχανών που διαθέτουν οι κοινωνίες, τότε μπορούμε ίσως να μιλήσουμε για τεχνολογική πρόοδο. Αν ωστόσο θέσουμε άλλο κριτήριο, το κριτήριο

λόγου χάριν της ηθικής βελτίωσης ή της συμμετοχής του λαού στα κοινά, τότε αυτό που στη μία περίπτωση είναι δυνατόν να θεωρηθεί πρόοδος στην άλλη περίπτωση μπορεί να θεωρηθεί οπισθοδρόμηση. Για παράδειγμα, την περίοδο του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου είχαμε μια τεράστια τεχνολογική πρόοδο, κανείς όμως δεν μπορεί να πει ότι την περίοδο αυτή προοδεύσαμε ηθικά ως άνθρωποι.

Οι απόψεις περί προόδου και συνεχούς εξέλιξης ή ανάπτυξης στηρίζονται σε μια γραμμική αντίληψη που έχουμε για τον χρόνο. Ο χρόνος σ' αυτή την περίπτωση είναι σαν μια μονοδιάστατη ευθεία γραμμή που διαρκώς επεκτείνεται και δεν έχει ποτέ τέλος. Η αντίληψη όμως αυτή, παρ' όλο που μας είναι σήμερα οικεία, δεν είναι αυτονόητη.

Στην αρχαία ελληνική σκέψη βρίσκουμε κάποιες κυκλικές αντιλήψεις για τον χρόνο. Όπως η ημέρα διαδέχεται συνεχώς τη νύχτα ή όπως κάθε χρόνο έχουμε την ίδια διαδοχή των τεσσάρων εποχών, έτσι και σε ένα ευρύτερο κοσμικό επίπεδο και σε τεράστιες χρονικές περιόδους τα πάντα ανακυκλώνονται. Υπό αυτό το πρίσμα και η ανθρώπινη κοινωνία περνά διαρκώς και χωρίς τέλος από διάφορα στάδια ακμής και παρακμής.

Στη χριστιανική σκέψη και θεολογία, αντίθετα, ο χρόνος είναι ευθύγραμμος. Το σύμβολο του χρόνου για τον αρχέγονο χριστιανισμό, όπως και για τον βιβλικό ιουδαϊσμό και την ιρανική θρησκεία, είναι η “γραμμή”.

Γκιστάβ Καϊγμπότ, Δρόμος του Παρισιού με Βροχή, 1877, Σικάγο, Ινστιτούτο Τέχνης. Σ' αυτόν τον πίνακα, ένα από τα αριστουργήματα του Καϊγμπότ, το μελαγχολικό φως μιας βροχερής μέρας έβαψε με γκρίζο όλη την πόλη αλλά δεν κατάφερε να εμποδίσει τους Παριζιάνους από τον συνηθισμένο τους περίπατο.

Κατά τη θεολογία του Μεγάλου Βασιλείου δεν υπάρχει ανεξάρτητη διάσταση ή φορά του χρόνου. Ο χρόνος ως ροή και κίνηση είναι συμφυής με τον κόσμο. Επειδή ο κτιστός κόσμος είναι μια ακατάπαυστη ροή, όπου τίποτε το σταθερό και το στατικό δεν υπάρχει, ο χρόνος ως συμφυής με τη ρευστότητα της φύσης έχει τα ίδια χαρακτηριστικά. Έτσι, ο χρόνος είναι αδιανόητος έξω από τη φυσική πραγματικότητα · δεν υπάρχει κανένα, έστω και θεωρητικό, σχέδιο βάσει του οποίου θα μπορούσε κανείς να εντοπίσει τον χρόνο σε μια αυτόνομη διάσταση. Ο χρόνος λοιπόν είναι μια διάσταση δεμένη με τα συστατικά του κοσμικού χώρου. Ο Αυγουστίνος, στη δυτική παράδοση, θεωρεί ότι μέσα από την ανθρώπινη ιστορία πραγματώνεται

σταδιακά ένα θεϊκό σχέδιο, που σκοπό έχει τη σωτηρία της ανθρωπότητας. Μια ευθεία γραμμή χαρακτηρίζεται, πέρα από το μήκος της, και από την κατεύθυνσή της. Έτσι και οι γραμμικές αντιλήψεις περί χρόνου και προόδου εμπεριέχουν και την κατεύθυνση προς την οποία αυτή η πρόοδος κατατείνει, τον σκοπό της προόδου ή το ιδεώδες προς το οποίο αυτή στοχεύει.

2. Διαφωτισμός και πρόοδος

Οι αντιλήψεις περί προόδου κυριάρχησαν στη σκέψη των στοχαστών κατά την περίοδο του **Διαφωτισμοῦ** (18ος αιώνας). Η έννοια της προόδου συνδέεται, την εποχή αυτή, με την κυριαρχία της αστικής τάξης και με τις μεγάλες επιτυχίες της επιστήμης. Στοχαστές όπως ο Βολταίρος, ο Μοντεσκιέ και

ο Κοντορσέ υποστηρίζουν τις απεριόριστες δυνατότητες της ανθρωπότητας για ανάπτυξη και πρόοδο χάρη στις υπαγορεύσεις του ορθού λόγου. Ο ορθός λόγος και η επιστήμη, όπως υποστηρίζουν οι διαφωτιστές, είναι το κλειδί για την πρόοδο, αφού βοηθούν την ανθρώπινη πορεία να φθάσει σε ένα στάδιο ωριμότητας, όπου δεν έχουν θέση μη λογικές μορφές σκέψης όπως μύθοι, θρησκεία και προκαταλήψεις. Μέσα από την πρόοδο της κοινωνίας, στην οποία μας οδηγούν ο ορθός λόγος και η επιστήμη, πραγματώνονται η ανθρώπινη ελευθερία και η χειραφέτηση από όλα τα στερεότυπα και τα ταμπού.

**Λίγο αργότερα ο Καντ θα αποδεχτεί και αυτός την έννοια της πρόο-
δου, η οποία θα τον απασχολήσει**

τόσο στο επίπεδο της φύσης όσο και στο επίπεδο της ιστορίας. Ο άνθρωπος ως βιολογική οντότητα εξελίσσεται και προοδεύει, ίσως βάσει κάποιου “σχεδίου” που οι άνθρωποι δεν το γνωρίζουν, αλλά το υπηρετούν από έμφυτη τάση. Ένας άλλος φιλόσοφος, ο Χέγκελ, θα υποστηρίξει την προοδευτική πορεία της ανθρώπινης ιστορίας με βάση τη συνεχή ανάπτυξη του λόγου και της ελευθερίας σε ένα σύστημα κοινωνικών σχέσεων. Η τέλεια πραγμάτωση της ελευθερίας σημαίνει και το τέλος της ιστορίας, γιατί δεν είναι δυνατόν να υπάρξει περαιτέρω πρόοδος. Οι αντιλήψεις αυτές περί προόδου ενισχύθηκαν από τη βιολογική θεωρία του Δαρβίνου περί εξέλιξης των ειδών. Παρ’ όλο που ο ίδιος ο Δαρβίνος δεν προχώρησε στη διατύπωση

αναλογιών ανάμεσα στη φύση και την κοινωνία, εντούτοις άλλοι προχώρησαν σε συγκρίσεις ανάμεσα στη βιολογική εξέλιξη και στην κοινωνική πρόοδο. Όπως στη φύση παρατηρούμε μια εξέλιξη από τα πιο απλά όντα στα πιο πολύ-πλοκα και εξελιγμένα, έτσι και η ανθρώπινη κοινωνία συνεχώς εξελίσσεται και προοδεύει. Η ιδέα αυτή της κοινωνικής προόδου κατ' αναλογία προς τη βιολογική εξέλιξη εκφράστηκε κυρίως από τον Σπένσερ, ο οποίος θεωρούσε ότι οι ίδιοι νόμοι που διέπουν την εξέλιξη των έμβιων ειδών διέπουν και την εξέλιξη της κοινωνίας.

Χόπερ, Βενζινάδικο. Ο πίνακας, έργο του 1940, βρίσκεται στη Νέα Υόρκη, στο Μουσείο Μοντέρνας Τέχνης. Εδώ ο καλλιτέχνης απεικονίζει μια οριακή κατάσταση: στο μεταίχμιο μεταξύ μέρας και νύχτας, μεταξύ πολιτισμού και φύσης.

3. Η αντίληψη της διαρκούς τεχνολογικής και οικονομικής ανάπτυξης

Από τα τέλη του 18ου αιώνα ξεκίνησε στην Αγγλία η **Βιομηχανική Επανάσταση**, η οποία έμελλε να αλλάξει τις οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις στην Ευρώπη. Με κύριο εκπρόσωπο τον Άνταμ Σμιθ θεμελιώνονται οι νέες οικονομικές θεωρίες, που αντανakλούν τη νέα κατάσταση. Η οικονομία δεν είναι πια μια οικονομία σταθερή που βασίζεται κυρίως στην αγροτική παραγωγή. Ο πλούτος έρχεται από τη βιομηχανία, η οποία βρίσκεται σε άμεση σχέση με την επιστήμη και την τεχνολογία. Έτσι, η οικονομία στηρίζεται στη βιομηχανία και αυτή στις μηχανές, οι οποίες είναι αποτέλεσμα της διαρκούς ανάπτυξης

της επιστήμης και της τεχνολογίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο η οικονομία γίνεται οικονομία της διαρκούς ανάπτυξης. Μια οικονομία ή μια επιχείρηση που δεν είναι ικανή να κατασκευάζει διαρκώς νέα εργαλεία και μηχανές, ώστε να αυξάνει διαρκώς την παραγωγικότητά της, δεν μπορεί να ανταγωνιστεί τις άλλες, οπότε είναι καταδικασμένη να σβήσει. Το τρίπτυχο της ανάπτυξης και της προόδου είναι τώρα: επιστήμη - τεχνολογία - οικονομία.

Η πεποίθηση ότι η επιστήμη και η τεχνολογία θα τροφοδοτούν διαρκώς μια αναπτυσσόμενη οικονομία, η οποία θα λειτουργεί θετικά για τον άνθρωπο λύνοντάς του τεράστια προβλήματα όπως αυτό της φτώχειας, κυριαρχεί στις δυτικές κοινωνίες μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα.

**Χόπερ, Σιδηρόδρομος στο Ηλιοβα-
σίλεμα, 1929, Νέα Υόρκη, Μουσείο
Χουίτνεϊ της Αμερικανικής Τέχνης.
Η σιδηροδρομική γραμμή αστράφτει
στο φως του ήλιου που δύει και πάνω
στους λόφους σχηματίζεται μια κυ-
ματοειδής λωρίδα έντονου πράσινου
χρώματος. Η σιδηροδρομική γραμμή
σκιαγραφεί ένα όριο πέρα από το
οποίο η φύση στέλνει το σήμα μιας
άλλης ζωής.**

Η γενικότερη αυτή πεποίθηση στον θετικό -ή και “αγαθοποιό”- χαρακτήρα της επιστήμης και της τεχνολογίας είναι ανεξάρτητη από τις διάφορες ιδεολογίες και τα πολιτικά ή οικονομικά συστήματα. Η ανάπτυξη της επιστήμης, της τεχνολογίας και της οικονομίας είναι θετική τόσο για τους οπαδούς του φιλελευθερισμού όσο και γι’ αυτούς του σοσιαλισμού. Η διαφορά τους εγκείται στον τρόπο με τον οποίο πραγματώνεται αυτή η ανάπτυξη και κυρίως στον έλεγχο των μέσων παραγωγής.

Η πρώτη αμφισβήτηση αυτής της πεποίθησης για διαρκή πρόοδο βασισμένη στην επιστήμη και την τεχνολογία ήλθε στις 6 Αυγούστου του 1945, όταν έπεσε η πρώτη ατομική βόμβα στη Χιροσίμα. Μήπως η επιστήμη και η τεχνολογία δεν είναι

πλέον μέσα για τη βελτίωση της ζωής του ανθρώπου, αλλά οδηγούν στην ολοκληρωτική καταστροφή του; Οι αμφιβολίες αυτές για τον ρόλο της επιστήμης και της τεχνολογίας έγιναν πιο έντονες τις επόμενες δεκαετίες. Τι θα γίνει με τα πυρηνικά οπλοστάσια των υπερδυνάμεων; Πού μας οδηγεί η σύγχρονη γενετική; Πώς θα σώσουμε το περιβάλλον μας που καταστρέφεται από τον τεχνικό πολιτισμό; Όλα αυτά είναι τεράστια ερωτήματα, που δεν αφορούν μόνο συγκεκριμένους λαούς ή κοινωνίες αλλά ολόκληρο τον πλανήτη. Τέτοια παγκόσμια προβλήματα, που είναι ικανά να αφανίσουν τον άνθρωπο, αλλά και όλη τη ζωή από τον πλανήτη, αντιμετωπίζει για πρώτη φορά η ανθρωπότητα.

ΚΕΙΜΕΝΑ

1. “Πριν από πενήντα περίπου χρόνια οι σοφοί χρησιμοποιούσαν, για να αναπαραστήσουν την πρόοδο, εκφραστικά σχήματα θαυμαστής απλότητας: εποχή του λαξευτού λίθου, εποχή του χαλκού, του ορείχαλκου, του σιδήρου. Όλα αυτά ήταν πολύ εύκολα. [...] Η ανάπτυξη όμως των γνώσεών μας για την προϊστορία και την αρχαιολογία τείνει τώρα να εξαπλώσει μέσα στον τόπο μορφές πολιτισμών που τις φανταζόμαστε διαδοχικές στον χρόνο. Αυτό σημαίνει δύο πράγματα: πρώτα ότι η “πρόοδος” [...] δεν είναι ούτε απαραίτητη ούτε συνεχής. Προχωρεί με μικρά άλματα ή πηδήματα ή, όπως θα λέγανε οι βιολόγοι, με μεταλλάξεις. Αυτά τα άλματα και αυτά τα πηδήματα δε σημαίνουν ότι προχωρούμε

πάντοτε στην ίδια κατεύθυνση. Υπάρχουν αλλαγές κατεύθυνσης, όπως τα άλογα στο σκάκι, που έχουν πολλούς δυνατούς δρόμους, αλλά ποτέ δεν προχωρούν προς την ίδια κατεύθυνση. Η ανθρωπότητα στην “πρόοδο” δε μοιάζει καθόλου μ’ έναν άνθρωπο που ανεβαίνει μια σκάλα, και που σε κάθε κίνησή του αυξάνει μ’ ένα βήμα τον αριθμό των σκαλοπατιών που έχει ν’ ανέβει. Θυμίζει περισσότερο τον παίκτη, που η τύχη του βρίσκεται ανάμεσα σε πολλά ζάρια και που, κάθε φορά που τα ρίχνει, τα βλέπει να σκορπίζονται επάνω στην τσόχα και να του προσφέρουν διάφορους συνδυασμούς. Αυτό που κερδίζει με μια ζαριά μπορεί να το χάσει στην επόμενη”.

(Κλοντ Λεβί-Στρος, Φυλές και ιστορία, μτφρ. Β. Ψαριανός, εκδ. Μπάυρον, Αθήνα 1987, σ. 33-35)

2. “Σύμφυτη λοιπόν προς τον κόσμο και τα ζώα και τα φυτά αυτού του κόσμου δημιουργήθηκε και η ροή του χρόνου, που συνεχώς βιάζεται και τρέχει και πουθενά δεν τερματίζει τον δρόμο της. Ή μήπως δεν είναι τέτοιος και ο χρόνος που το παρελθόν του εξαφανίστηκε, το μέλλον ακόμη δεν ήλθε και το παρόν, πριν ακόμη το γνωρίσουμε, διαφεύγει από τις αισθήσεις μας;”

(Μεγάλου Βασιλείου, Εις την Εξαήμερον, PG 29, 13B, απόδοση Ι. Καραβιδόπουλος)

“Ο δε χρόνος είναι το διάστημα που συνεκτείνεται μαζί με τον κόσμο από τη δημιουργία του και μετά”.

(Μεγάλου Βασιλείου, Κατ’ Ευνομίου, 1 PG 29, 560B, απόδοση Ι. Καραβιδόπουλος)

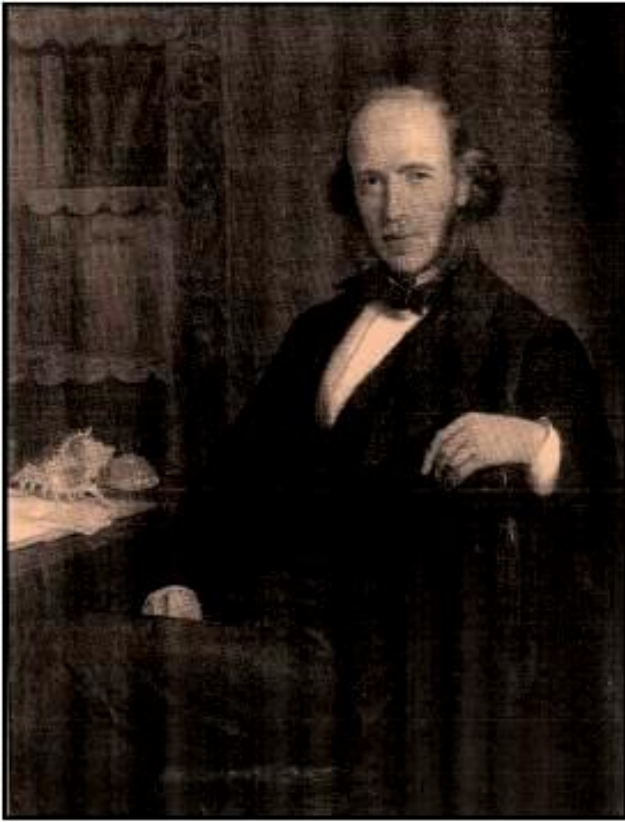
3. “Στις πρώτες κοινωνιολογικές θεωρίες οι αντιλήψεις περί “μεταβολής”, “εξέλιξης”, “ανάπτυξης” και “προόδου” είναι συχνά συγκεχυμένες ή συνδυάζονται σε μία και μόνη έννοια. [...] Η ιδέα της κοινωνικής εξέλιξης είναι παρμένη κατ’ ευθείαν από τις θεωρίες της βιολογικής εξέλιξης, που, κατά τον 19ο αιώνα, επέτειναν την επίδραση της φιλοσοφίας της ιστορίας στην κοινωνιολογία. Ο Σπένσερ [...] προβάλλει την αναλογία μεταξύ της κοινωνικής και της οργανικής εξέλιξης”.

(Τ. Μπότομορ, Κοινωνιολογία, μτφρ. Δ. Τσαούσης, Αθήνα 1974, σ. 316)

4. “Οι κοινωνίες, όπως και οι ζωντανοί οργανισμοί, ξεκινούν σαν σπέρματα - καταγόμενες από μάζες εξαιρετικά μικρές σε σύγκριση με τις μά-

ζες στις οποίες καταλήγουν. Το ότι από μικρές περιπλανώμενες ορδές φθάσαμε σε μεγαλύτερες κοινωνίες είναι ένα συμπέρασμα που δεν αμφισβητείται. Τα εργαλεία των προϊστορικών λαών, πιο άτεχνα από αυτά που χρησιμοποιούν σημερινοί πρόγονοι, δείχνουν την απουσία τεχνών, οι οποίες έγιναν δυνατές μόνο σε μεγαλύτερες συγκεντρώσεις ανθρώπων. Θρησκευτικές τελετές που επιβίωσαν σε αρχαίους ιστορικούς λαούς μάς δείχνουν μια παλαιότερη εποχή, κατά την οποία οι πρόγονοι αυτών των λαών είχαν πέτρινα μαχαίρια, άναβαν τη φωτιά τρίβοντας μεταξύ τους κομμάτια από ξύλο και πρέπει να ζούσαν σε μικρές ομάδες που ήταν δυνατές μόνο πριν από την εμφάνιση της καλλιέργειας της γης.

Ο Χέρμπερτ Σπένσερ εξέφρασε επαναστατικές ιδέες- ακόμη και πριν από την Καταγωγή των ειδών του Δαρβίνου- πάνω σε ηθικά, κοινωνικά και πολιτικά θέματα.

Το αποτέλεσμα ήταν ότι, μέσα από έμμεσες ή άμεσες ενσωματώσεις, σχηματίστηκαν κοινωνικά σύνολα εκατομμύρια φορές μεγαλύτερα σε μέγεθος από αυτά που υπήρχαν στο

απώτατο παρελθόν. Αυτή η ανάπτυξη μας θυμίζει την ανάπτυξη που έχουμε στην εξέλιξη των ζωντανών οργανισμών. Ανάμεσα σ' αυτή την τάση της οργανικής εξέλιξης και στην αντίστοιχη τάση της υπεροργανικής (κοινωνικής) εξέλιξης υπάρχει ένας ακόμα παραλληλισμός: οι αυξήσεις σε αθροίσματα διαφορετικών τάξεων είναι εξαιρετικά ποικίλες”.

(Herbert Spencer, “The Principles of Sociology”, τόμ. Ι, 1876, στο S. Andreski (ed.), Herbert Spencer, London 1971, σ. 126-127)5. “Στην ιστορία της οικονομικής σκέψης, ο Άνταμ Σμιθ (1723-1790) [...] έχει χαρακτηριστεί ως ο κήρυκας της αισιοδοξίας. Η εκτίμηση αυτή αληθεύει από μια σπουδαία άποψη. Ο Σμιθ έβλεπε την εθνική κοινότητα να ανα-

πτύσσεται, και όχι να μένει στάσιμη ή να παρακμάζει. Ο τίτλος του έργου του, Μια έρευνα στη φύση και τα αίτια του πλούτου των εθνών, προϋποθέτει καταφάνερα την ευμάρεια και την ικανοποίηση. Ο συγγραφέας πρόσφερε έπειτα μιαν ουσιαστική και σίγουρη συνταγή για την οικονομική πρόοδο. Επρόκειτο για τη φιλελεύθερη οικονομία, στην οποία καθήκοντα ρυθμιστή αναλαμβάνουν ο ανταγωνισμός και η αγορά και όχι το κράτος, και όπου ο άνθρωπος, όντας υποχρεωμένος να στηρίζεται στις δικές του δυνατότητες, εργάζεται αποτελεσματικά για τον πλουτισμό της κοινωνίας. Αλλά ο Σμιθ αναφερόταν στον ολικό πλούτο της κοινωνίας. Δεν πίστευε πως ο πλούτος αυτός μπορούσε να μοιραστεί ανάμεσα εμπόρους, βιομήχανους και

γαιοκτήμονες από τη μια μεριά και τις εργαζόμενες μάζες από την άλλη”.(Τζ. Κ. Γκάλμπρεϊθ, Η κοινωνία της αφθονίας, μτφρ. Κ. Χατζηαργύρη, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1970, σ.60)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Πώς αντιλαμβάνεστε την έννοια της προόδου με βάση το απόσπασμα 1;
2. Νομίζετε ότι η έννοια της προόδου βρίσκει εφαρμογή στα πεδία της τέχνης, των εθίμων, των τελετουργιών και των συμβόλων; Αιτιολογήστε την απάντησή σας.
3. Ποια νομίζετε ότι είναι τα μειονεκτήματα της θέσης του Σπένσερ

(απόσπασμα 4) που συσχετίζει τη βιολογική με την κοινωνική εξέλιξη;

4. Νομίζετε ότι η οικονομική και η επιστημονική ανάπτυξη βοηθά στον περιορισμό του πολέμου ή αντίθετα ευνοεί πολεμικές συγκρούσεις;

ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΕΤΑΡΤΗ: ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛ- ΛΟΝ

1. Το πρόβλημα – “Ρηχή” και “βαθιά” οικολογία

Την παγκοσμιότητα των περιβαλλοντικών προβλημάτων αρχίσαμε να τη συνειδητοποιούμε από τη δεκαετία του 1960. Σήμερα έχουμε πλέον βεβαιωθεί ότι η σύγχρονη κοινωνία αντιμετωπίζει μια άνευ προηγουμένου οικολογική κρίση. Ως ένδειξη αυτής της οικολογικής κρίσης και της παγκοσμιότητάς της μπορούμε να αναφέρουμε μερικά μόνο οικολογικά προβλήματα. Η καταστροφή του όζοντος της ατμόσφαιρας, το οποίο μας προστατεύει από τις υπεριώδεις ακτίνες του ήλιου, έχει αυξηθεί δραματικά.

**ΜΠΑΜΠΑ, ΤΟ ΑΠΟΦΑ-
ΣΙΣΑ! ΔΕΝ ΘΑ ΞΑΝΑ-
ΦΥΓΩ ΠΟΤΕ ΑΠΟ ΤΗΝ
ΠΟΛΗ!..ΔΕΝ ΜΟΥ ΑΡΕ-
ΣΕ ΚΑΘΟΛΟΥ ΣΤΗΝ
ΕΞΟΧΗ!**

ΓΙΑΤΙ;

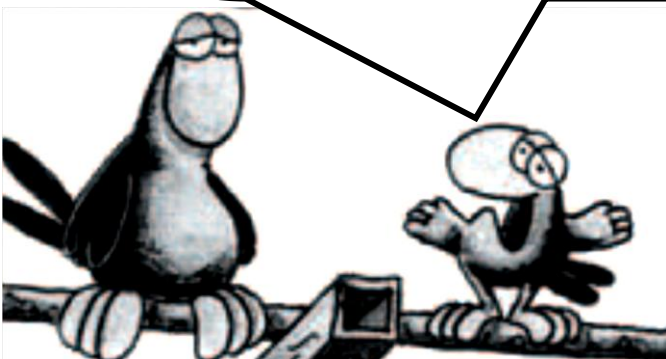

**ΓΙΑΤΙ ΕΧΟΥΝ ΚΑΤΑΣΤΡΕΨΕΙ
ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ! ΕΧΟΥΝ
ΓΚΡΕΜΙΣΕΙ ΟΛΕΣ ΤΙΣ ΠΟΛΥ-
ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ, ΕΧΟΥΝ ΔΙΩΞΕΙ
ΟΛΑ ΤΑ ΑΥΤΟΚΙΝΗΤΑ ΚΑΙ
ΕΧΟΥΝ ΡΙΞΕΙ ΠΑΝΤΟΥ ΧΩΜΑ
ΚΙ ΕΧΟΥΝ ΣΚΕΠΑΣΕΙ ΤΗΝ
ΑΣΦΑΛΤΟ!.. ΑΛΛΑ ΚΑΙ Α-
ΣΦΑΛΤΟΣ ΝΑ ΥΠΗΡΧΕ ΤΑ
ΑΥΤΟΚΙΝΗΤΑ ΔΕΝ ΘΑ ΜΠΟ-
ΡΟΥΣΑΝ ΝΑ ΠΕΡΑ-ΣΟΥΝ ΓΙΑ-
ΤΙ Ο ΤΟΠΟΣ ΕΙΝΑΙ ΓΕΜΑΤΟΣ
ΔΕΝΤΡΑ!..**

**...ΜΟΝΟ ΚΑΤΙ ΚΟΛΟΝΕΣ Η-
ΛΕΚΤΡΙΣΜΟΥ ΕΧΟΥΝ
ΜΕΙΝΕΙ, ΑΛΛΑ ΜΑΛΛΟΝ ΘΑ
ΤΙΣ ΚΟΨΟΥΝ ΚΙ ΑΥΤΕΣ ΓΙΑ
ΝΑ ΤΙΣ ΚΑΝΟΥΝ ΔΕΝΤΡΑ!..
ΕΙΝΑΙ ΦΟΒΕΡΗ Η ΜΑΝΙΑ
ΤΟΥΣ ΝΑ ΚΑΤΑΣΤΡΕΦΟΥΝ
ΤΗ ΦΥΣΗ ΓΙΑ ΝΑ ΦΤΙΑΧΝΟΥΝ
ΔΕΝΤΡΑ!..**

**ΣΚΕΨΟΥ ΟΤΙ ΔΕΝ
ΕΧΟΥΝ ΑΦΗΣΕΙ
ΟΥΤΕ ΜΙΑ ΚΕ-ΡΑΙΑ
ΤΗΛΕΟΡΑΣΕΩΣ ΓΙΑ
ΝΑ ΚΑΤΣΕΙ ΕΝΑ
ΠΟΥΛΙ ΚΑΙ ΟΛΑ ΤΑ
ΠΟΥΛΙΑ ΑΝΑΓΚΑ-
ΖΟΝΤΑΙ ΝΑ ΚΑΘΟ-
ΝΤΑΙ ΠΑΝΩ ΣΤΑ
ΔΕΝΤΡΑ!**

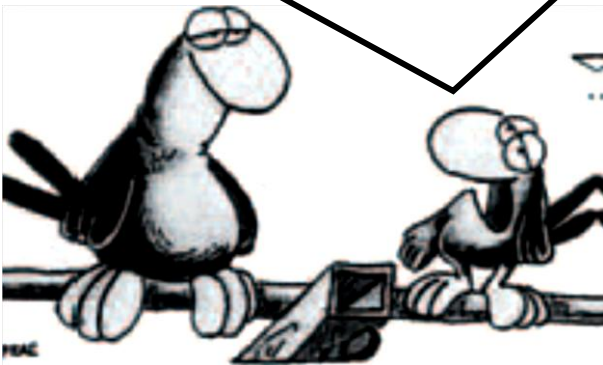
**ΤΑ ΕΧΕΙΣ
ΜΠΕΡΔΕΨΕΙ
ΕΝΤΕΛΩΣ,
ΑΓΟΡΙ ΜΟΥ!..**

**...ΤΑ ΔΕΝΤΡΑ ΕΙΝΑΙ Η ΙΔΙΑ
Η ΦΥΣΗ!..ΚΙ ΕΜΕΙΣ ΤΑ
ΠΟΥΛΙΑ ΔΕΝ ΕΙΜΑΣΤΕ
ΦΤΙΑΓΜΕΝΑ ΓΙΑ ΝΑ ΚΑ-
ΘΟΜΑΣΤΕ ΠΑΝΩ ΣΕ ΚΕ-
ΡΑΙΕΣ ΤΗΛΕΟΡΑΣΕΩΣ...Η
ΦΥΣΙΚΗ ΜΑΣ ΘΕΣΗ ΕΙΝΑΙ
ΠΑΝΩ ΣΤΑ ΔΕΝΤΡΑ!**

ΤΙ ΛΕΕΙ, ΡΕ;

**ΑΝ ΗΤΑΝ ΕΤΣΙ, ΡΕ ΕΞΥΠΝΕ,
ΔΕΝ ΘΑ ΕΙΧΑΜΕ ΠΟΔΙΑ, ΘΑ
ΕΙΧΑΜΕ ΚΟΤΣΑΝΙ!**

**Γελοιογραφία Αρκά, Χαμηλές πτή-
σεις, Τίμα τον πατέρα σου,
Εκδόσεις Γράμματα.**

**ΟΛΑ ΤΑ ΠΟΥΛΙΑ
ΘΑ ΠΕΘΑΝΟΥΜΕ
ΑΡΓΑ Η ΓΡΗΓΟΡΑ
Σ'ΑΥΤΗ ΤΗΝ ΚΑ-
ΤΑΡΑΜΕΝΗ ΠΟΛΗ!
ΔΕΝ ΕΧΕΙ ΜΕΙΝΕΙ
ΠΟΥΘΕΝΑ ΟΥΤΕ
ΕΝΑ ΔΕΝΤΡΟ!..**

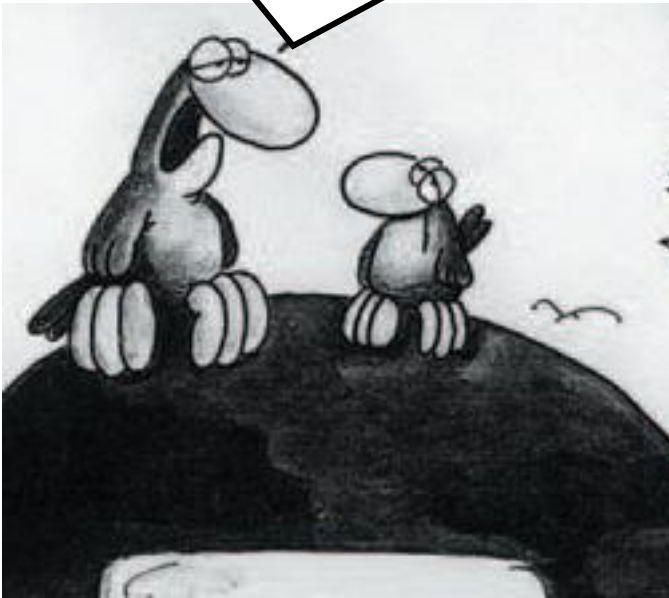
**ΜΠΑΜΠΑ, ΤΙ
ΕΙΝΑΙ ΔΕΝΤΡΟ;**

**ΜΜΜ...ΤΟ ΔΕ-
ΝΤΡΟ ΕΙΝΑΙ ΚΑΤΙ
ΠΟΛΥ ΩΡΑΙ-
Ο!..ΕΙΝΑΙ ΕΝΑ
ΠΡΑΓΜΑ ΠΡΑΣΙ-
ΝΟ, ΔΡΟΣΕΡΟ,
ΗΣΥΧΟ...**

**Α! ΣΑΝ ΚΙ ΑΥΤΟ
ΠΟΥ ΒΡΗΚΑΜΕ
ΠΡΟΧΤΕΣ ΣΤΑ
ΣΚΟΥΠΙΔΙΑ;**

**ΕΚΕΙΝΟ ΗΤΑΝ ΨΟΦΙΟΣ
ΠΑΠΑΓΑΛΟΣ, ΒΛΑΚΑ!**

**Γελοιογραφία Αρκά, Χαμηλές πτή-
σεις, Μπαμπά πετάω, εκδ. γράμματα.**

Χωρίς το προστατευτικό στρώμα του όζοντος στην ατμόσφαιρα είναι αμφίβολο αν θα υπήρχε ζωή στον πλανήτη μας - και ήδη τις τελευταίες δεκαετίες έχουν πολλαπλασιαστεί κατά πολύ οι καρκίνοι του δέρματος. Το φαινόμενο του θερμοκηπίου, που αυξάνει τη μέση θερμοκρασία της Γης λόγω της αύξησης της περιεκτικότητας του διοξειδίου του άνθρακα στην ατμόσφαιρα, μπορεί να προκαλέσει σταδιακά τεράστιες κλιματικές αλλαγές στον πλανήτη με καταστροφικές συνέπειες. Η ρύπανση του περιβάλλοντος στον αέρα, στη θάλασσα και στη στεριά έχει άμεσες επιπτώσεις στον αέρα που αναπνέουμε, στο νερό που πίνουμε και στα αγροτικά προϊόντα που καταναλώνουμε. Η συνεχής εξαφάνιση φυτικών και ζωικών ειδών, καθώς και η εξά-

ντληση των φυσικών πόρων, όπως τα δάση, το πετρέλαιο και τα διάφορα ορυκτά, λόγω της υπερεκμετάλλευσής τους προκαλούν τεράστια ανισορροπία στο περιβάλλον. Όλα αυτά τα προβλήματα, αν τα σκεφτούμε με σοβαρότητα, μας δίνουν μια εφιαλτική εικόνα για το μέλλον του πλανήτη μας.

Επειδή στο παρελθόν τα περιβαλλοντικά προβλήματα ήταν μόνο τοπικά και όχι γενικευμένα και επειδή δεν είχαμε ίσως συνειδητοποιήσει ότι ο άνθρωπος είναι και αυτός μέρος της φύσης, δεν μπορούσαμε να προβλέψουμε ότι η έντονη και συστηματική διατάραξη των οικολογικών ισορροπιών, πέρα από ορισμένα όρια, είναι πιθανόν να έχει επιπτώσεις ακόμα και στην επιβίωση του ανθρώπινου είδους. Σήμερα όμως, που συνειδη-

τοποιοούμε το πρόβλημα, πρέπει να παραδεχτούμε ότι έχουμε άμεση ανάγκη από μια πολιτική επιβίωσης πάνω στον πλανήτη, ότι πρέπει δηλαδή να χαράξουμε μια πολιτική που να στοχεύει στο να κληροδοτήσουμε στις μεταγενέστερες γενιές έναν βιώσιμο πλανήτη.

Σ' αυτό το θέμα φαίνεται πλέον να συμφωνούν όλοι. Εκεί που υπάρχει διαφωνία είναι στην έκταση του προβλήματος και στον τρόπο με τον οποίο θα επεξεργαστούμε μια νέα πολιτική σε σχέση με το περιβάλλον. Ο Νορβηγός φιλόσοφος Νάες πρότεινε πρώτος μια διάκριση ανάμεσα στη “ρηχή” και στη “βαθιά” οικολογία. Η “ρηχή” οικολογία συγκεντρώνει το ενδιαφέρον της στη μείωση της ρύπανσης, στη συγκράτηση της αύξησης του πληθυσμού της Γης, στη συντηρητική

Κ. Τσόκλης, Δέντρο. Ζωγραφική σε μουσαμά και ριζόχαρτο, 1983, Ιδιωτική Συλλογή

Κ. Τσόκλης, Η βάρκα,

**Παλιά βάρκα, ζωγραφική σε ξύλο,
1982, Ιδιωτική Συλλογή**

**εκμετάλλευση των φυσικών πόρων
και στην προστασία των έμβιων ει-
δών, καθόσον όλα αυτά συνδέονται
με την ανθρώπινη υγεία. Θεωρεί
δηλαδή ότι τα προβλήματα μπο-
ρούν να αντιμετωπιστούν με διορ-**

θωτικές κινήσεις μέσα στο πλαίσιο του υπάρχοντος μοντέλου ανάπτυξης.

Από την άλλη πλευρά, η “βαθιά” οικολογία ζητά επιπλέον μια νέα φιλοσοφία (μεταφυσική και ηθική) στις σχέσεις ανθρώπου- φύσης και μια, λίγο ως πολύ, ριζική αλλαγή του κοινωνικοοικονομικού μας συστήματος. Η λογική της είναι η εξής: η οικονομία μας είναι μια οικονομία διαρκούς ανάπτυξης. Είναι όμως αδύνατον να έχουμε απεριόριστη οικονομική ανάπτυξη, όταν ζούμε σε έναν περιορισμένο πλανήτη, με περιορισμένους φυσικούς πόρους. Επιπλέον, η οικονομική και η τεχνολογική μας ανάπτυξη γίνεται με έναν γραμμικό τρόπο, που έρχεται σε αντίθεση με την κυκλική λειτουργία της φύσης. Δεν είναι λοιπόν δυνατόν μια οικονομία “δυτι-

κού” τύπου να αντιμετωπίσει δραστικά το πρόβλημα του περιβάλλοντος.

Στη “βαθιά” οικολογία υπάρχουν πολλές τάσεις. Μια ακραία, αλλά αρκετά δημοφιλής (κυρίως στην Αμερική) τάση της απορρίπτει ως καταστροφικό όλο σχεδόν τον δυτικό ορθολογικό πολιτισμό και στρέφεται στον ανορθολογισμό, στον μυστικισμό, στις ανατολικές “θεοσοφικές” θεωρίες και, σε μερικές ακόμη πιο ακραίες περιπτώσεις, στον πρωτογονισμό. Η λογική αυτής της οικολογικής τάσης είναι η εξής: η σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία δυτικού τύπου έχει αποδειχτεί καταστροφική για το φυσικό περιβάλλον, γιατί ο σημερινός δυτικός βιομηχανικός πολιτισμός ευνοεί (ή και επιβάλλει) μια καταστροφική ανθρώπινη συμπεριφορά πά-

νω στη φύση. Το πολιτισμικό αυτό μοντέλο στηρίζεται σε μια μεταφυσική και σε αξίες που θεωρούν τον άνθρωπο αφέντη, “ιδιοκτήτη” της φύσης, και τη φύση απλό μέσο για την εκπλήρωση των σκοπών του ανθρώπου. Μια αρμονική συμβίωσή μας με τη φύση προϋποθέτει αλλαγή της συμπεριφοράς μας απέναντί της, η οποία με τη σειρά της προϋποθέτει αλλαγή των αξιών μας. Οι νέες αξίες και η νέα μεταφυσική, όσον αφορά τις σχέσεις ανθρώπου- φύσης, πρέπει να μην είναι ανθρωποκεντρικές και να αναζητηθούν έξω από το πλαίσιο του σύγχρονου δυτικού πολιτισμού, κυρίως σε προβιομηχανικά και μη δυτικά πολιτισμικά πρότυπα.

Ενδιαφέρουσα είναι και μια φεμινιστική τάση που διαμορφώθηκε μέσα στο ευρύτερο ρεύμα της “βα-

θιάς” οικολογίας. Η λογική της τάσης αυτής είναι η εξής: οι αξίες που χαρακτηρίζουν τη σύγχρονη κοινωνία, οι οποίες μας οδήγησαν στα γνωστά αδιέξοδα, είναι η επιθετικότητα, η βία, ο ανταγωνισμός και η τάση για κυριαρχία και επικράτηση τόσο απέναντι σε άλλους ανθρώπους όσο και απέναντι στη φύση. Οι αξίες αυτές είναι από τη φύση τους ανδροκρατικές ή πατριαρχικές. Επιπλέον, σε μια κοινωνία με πληθώρα διάσπαρτων πυρηνικών όπλων, η βία και ο πόλεμος μπορούν να οδηγήσουν σε γενική καταστροφή. Παρομοίως, η επιθετική στάση μας απέναντι στη φύση μπορεί να οδηγήσει σε οικολογική καταστροφή. Μήπως λοιπόν, για να ξεπεράσουμε τη σημερινή κρίση, έχουμε ανάγκη από αλλαγή των παραπάνω “ανδροκρατικών” (ή

“πατριαρχικών”) αξιών; Αν είναι έτσι, θα πρέπει να στραφούμε σε εκ διαμέτρου αντίθετες αξίες, όπως η ηπιότητα, η συνεργασία, η ευαισθησία, η ισορροπία, η ανάπτυξη των εσωτερικών ανθρώπινων ιδιοτήτων, η φροντίδα, η αγάπη κτλ. Τέτοιες αξίες όμως έχουν συνδεθεί ιστορικά μάλλον με τη γυναίκα παρά με τον άντρα, γι’ αυτό και οικοφεμινίστριες τις ονομάζουν “γυναικείες” αξίες. Έτσι, μέσα από το ίδιο αξιολογικό πρίσμα, βλέπουν τη λύση τόσο του προβλήματος των σχέσεων ανθρώπου-φύσης όσο και αυτού της ισότητας των φύλων.

2. Ανθρώπινες αξίες και περιβάλλον

Αν η δραστική αλλαγή του κοινωνικοοικονομικού μας μοντέλου, όπως και η αλλαγή του τρόπου με τον οποίο επεμβαίνουμε στη φύση μπορούν να θεωρηθούν ρεαλιστικές προτάσεις για μια πολιτική επιβίωσης στον πλανήτη, η απαίτηση για πλήρη απόρριψη των “δυτικών” αξιών δε φαίνεται να είναι τόσο ρεαλιστική. Είναι βέβαια αλήθεια ότι από τον Ντεκάρτ και μετά κυριάρχησε η αντίληψη ότι η φύση είναι ένα απλό μέσο για την εξυπηρέτηση του ανθρώπου. Από την άλλη όμως πλευρά, στην ιστορία του δυτικού πολιτισμού έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί πολλές και αλληλοσυγκρουόμενες απόψεις τόσο για τις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων όσο και για τις σχέσεις αν-

θρώπου- φύσης. Έπειτα, δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι οι αλλαγές στις αξίες μας θα επιφέρουν αναγκαστικά αλλαγές και στη συμπεριφορά μας. Έχει διατυπωθεί η άποψη πως η σημαντικότερη πηγή του κακού είναι ότι η ηθική μας

Πικάσο, Λουόμενες, 1918, Μουσείο Πικάσο, Παρίσι.

**διαπνέεται από ανθρωποκεντρι-
σμό και πως θα πρέπει να διαμορ-
φώσουμε μια νέα ηθική που θα ε-
πεκτείνεται στα ζώα και ίσως σε
όλο τον πλανήτη. Γίνεται σαφές ότι
η κλασική αντίληψη περί ηθικής εί-
ναι ότι αυτή αφορά μόνο τις σχέσεις
μεταξύ ανθρώπων. Στη φύση δεν
υπάρχουν ηθικές αξίες. Τα ζώα και
τα φυτά δεν είναι ούτε καλά ούτε
κακά· αλλά και η επέμβασή μας στη
φύση (π.χ. η κοπή δέντρων) δεν εί-
ναι ούτε καλή ούτε κακή από μόνη
της. Μπορεί να θεωρηθεί κακή, μό-
νο επειδή ενδέχεται να βλάψει τον
άνθρωπο· αφ' εαυτής όμως δεν εί-
ναι κακή και επομένως δε συνεπά-
γεται ηθική ενοχή. Αυτή είναι η
κλασική αντίληψη. Ωστόσο, τα τε-
λευταία χρόνια παρατηρούμε μια
τάση για επέκταση της ηθικής πέ-
ρα από τις σχέσεις μεταξύ των**

ανθρώπων, ώστε αυτή να αγκαλιάσει και τις σχέσεις ανθρώπου-φύσης. Έτσι, ένα κίνημα για τα δικαιώματα των ζώων, που όλο και διευρύνεται παγκοσμίως, θεωρεί ότι η βαναυσότητα απέναντι στα ζώα είναι κάτι αφ' εαυτού κακό. Παρομοίως, η βαναυσότητα απέναντι στη φύση (ρύπανση μιας λίμνης, καταστροφή ενός τοπίου από σκουπίδια κτλ.) θεωρείται πολλές φορές βανδαλισμός, κάτι που, σύμφωνα με την κλασική αντίληψη, αφορά μόνο τα ανθρώπινα δημιουργήματα (συνήθως έργα τέχνης). Με τη νέα λοιπόν τάση οδηγούμαστε σε μια ανθρωποποίηση της φύσης. Συμπερασματικά, διαπιστώνουμε ότι υπάρχουν δυναμικές τάσεις που προωθούν νέες αντιλήψεις περί ηθικής. Πάντως, ακόμα και χωρίς την επέκταση της

ηθικής στη φύση, μπορούμε να έχουμε αλλαγή της συμπεριφοράς μας απέναντί της, μέσα από τη συνειδητοποίηση ότι η καταστροφή της φύσης είναι επιζήμια για τον άνθρωπο. Έτσι, η προστασία της φύσης γίνεται χάριν του ανθρώπου, και τότε το πρόβλημα μετατρέπεται πάλι σε ηθικό πρόβλημα σχέσεων μεταξύ ανθρώπων. Σίγουρα όμως η ακραία αντίληψη (που ακόμα και σήμερα επικρατεί σε μεγάλο βαθμό) ότι ο άνθρωπος είναι δεσπότης και κυρίαρχος της φύσης, την οποία και αντιλαμβάνεται με έναν μηχανιστικό τρόπο, αποτελεί φραγμό για το ξεπέρασμα της οικολογικής κρίσης.

Πικάσο, Η ανάγνωση της επιστολής, 1921, Μουσείο Πικάσο, Παρίσι. Η σημασία του πίνακα δεν έχει πλήρως αποκωδικοποιηθεί. Οι κριτικοί κλίνουν προς την εξύμνηση της φιλίας αλλά δεν μπορούν να προσδιορίσουν την ταυτότητα ενός από τα πρόσωπα: πρόκειται για τον Απολινέρ, τον Μπρακ ή τον Μασίν;

ΚΕΙΜΕΝΑ

1. “Ο σεβασμός του ανθρώπου δεν μπορεί να θεμελιωθεί στις ιδιαίτερες αξίες που η ανθρωπότητα αποδίδει στον εαυτό της, επειδή τότε ένα μέρος της ανθρωπότητας μπορεί πάντα να αποφασίζει πως ενσαρκώνει αυτές τις αξίες κατά ανώτερο τρόπο από ό,τι οι υπόλοιποι άνθρωποι. Θα έπρεπε μάλλον να επιβάλουμε εξαρχής ένα είδος ταπεινοφροσύνης: ο άνθρωπος, ξεκινώντας με τον σεβασμό όλων των μορφών ζωής πέρα από τη δική του, θα προφυλασσόταν έτσι από τον κίνδυνο να μη σέβεται όλες τις μορφές ζωής στους κόλπους της ίδιας της ανθρωπότητας. [...] Ακόμη και οι λαοί που αποκαλούνται “πρωτόγονοι”, τους οποίους μελετούν οι εθνολόγοι, διαπνέονται

από έναν βαθύ σεβασμό για τη ζωική και τη φυτική ζωή· ο σεβασμός αυτός εκφράζεται από αυτούς με τρόπους που τους θεωρούμε προλήψεις, οι οποίοι όμως, στην πραγματικότητα, συνιστούν αποτελεσματικά μέσα για τη διατήρηση μιας φυσικής ισορροπίας ανάμεσα στον άνθρωπο και στο περιβάλλον το οποίο εκμεταλλεύεται. [...] Το να νοιαζόμαστε για τον άνθρωπο χωρίς να νοιαζόμαστε ταυτόχρονα και με παρόμοιο τρόπο για όλες τις άλλες εκφάνσεις της ζωής σημαίνει, είτε το θέλουμε είτε όχι, πως οδηγούμε την ανθρωπότητα στο να καταπιέζει τον εαυτό της, πως ανοίγουμε τον δρόμο στην αυτοκαταπίεση και την αυτοεκμετάλλευση”.

(Κλοντ Λεβί-Στρος, “Συνομιλία”, Λε Μοντ, 21-1-1979)

Λεβί Στρός

2. Ο Μπάρυ Κόμονερ, στο βιβλίο του Ο κύκλος που κλείνει (εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, κεφ. 2), διατυπώνει τέσσερις νόμους της οικολογίας:

A) Καθετί είναι στενά συνδεδεμένο με καθετί άλλο. (Τίποτε δηλαδή στη φύση δεν είναι ανεξάρτητο από όλα τα άλλα. Όλα βρίσκονται σε μια διαρκή δυναμική ισορροπία σε ένα τέλει δίκτυο αλληλοσυνδέσεων.)

B) Καθετί πρέπει κάπου να καταλήγει ή να αποσκοπεί. (Στη φύση δεν υπάρχουν άχρηστα πράγματα ή

σκουπίδια. Το καθετί παίζει τον ρόλο του και κάπου συνεισφέρει.)

Γ) Η φύση γνωρίζει καλύτερα. (Οι φυσικές ισορροπίες είναι αποτέλεσμα χιλιάδων ή και εκατομμυρίων χρόνων πολυποίκιλων διαδικασιών. Ο άνθρωπος είναι προτιμότερο να προσαρμόζεται στις φυσικές διαδικασίες παρά να τις “διορθώνει”. Κάθε σημαντική επέμβαση του ανθρώπου σε ένα φυσικό σύστημα είναι συνήθως καταστροφική.)

Δ) Δεν υπάρχει δωρεάν γεύμα. (Για κάθε κέρδος που έχουμε από την εκμετάλλευση της φύσης υπάρχουν και αρνητικές επιπτώσεις.)

3. “Ο παραδοσιακός ανθρωπισμός τόνιζε την ευγενική φύση του ανθρώπου, την ανεξαρτησία του ανθρώπου, ακόμα μάλιστα και το μεγαλείο του ανθρώπου, που είναι χυμέ-

νος σε πρωτεϊκό καλούπι. Αυτή η αντίληψη για τον άνθρωπο συμβάδιζε με την ιδέα της ιδιοποίησης της φύσης, για να εξυπηρετηθούν οι σκοποί και οι ανάγκες του ανθρώπου. Ο οικολογικός ανθρωπισμός βρίσκεται στην αντίθετη αρχή. Βλέπει τον άνθρωπο απλώς ως μέρος μιας γενικότερης δομής: της φύσης και του σύμπαντος. [...] Ο οικολογικός ανθρωπισμός σημαδεύει την επάνοδο της ενωτικής άποψης, σύμφωνα με την οποία η φιλοσοφία του ανθρώπου και η φιλοσοφία της φύσης είναι πλευρές η μία της άλλης. Η σύζευξη οικολογίας και ανθρωπισμού δεν είναι αυθαίρετη, αλλά καρπός της κατανόησης του γεγονότος ότι ο φυσικός και ο αν-θρώπιнос κόσμος αποτελούν ουσιαστικά μία ενότητα. Ο οικολογικός ανθρωπισμός απαιτεί

τη διεύρυνση της έννοιας της οικολογίας, έτσι ώστε να συμπεριλάβει την ισορροπία του ανθρώπινου περιβάλλοντος. Ο φυσικός κόσμος τότε θα επενδυθεί την ίδια “αξία” όπως ο ανθρώπινος κόσμος. Από την άλλη πλευρά, η οικολογική ισορροπία γίνεται μέρος της ανθρώπινης ισορροπίας. Το αποτέλεσμα είναι η συγχώνευση των εννοιών οικολογία και ανθρωπισμός”.

(Χένρικ Σκολιμόβσκι, Οικοφιλοσοφία, μτφρ. Δ. Κούρτοβικ, εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1984, σ. 69)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

- 1. Θεωρείτε προϋπόθεση της οικολογικής ηθικής την αμφισβήτηση του ανθρωποκεντρικού κοσμοειδώλου και γιατί;**
- 2. Ποιοι ηθικοί περιορισμοί επιβάλλονται στους ανθρώπους από τη συνειδητοποίηση του γεγονότος ότι οι ίδιοι δεν αποτελούν παρά ένα μικρό τμήμα της βιόσφαιρας, που περιλαμβάνει επιπλέον μη ανθρωπινα όντα;**
- 3. Έστω ότι είστε οπαδός της “ρηχής” οικολογίας. Ποια είναι η θέση σας στο πρόβλημα των δικαιωμάτων των ζώων;**
- 4. Πρέπει, κατά τη γνώμη σας, μια οικοφемινίστρια να συμμετέχει σε βίαιες ενέργειες για την προστασία του περιβάλλοντος; Αιτιολογήστε την άποψή σας.**

5. Ένα παλιό οικολογικό σύνθημα λέει: “Τη γη δεν την κληρονομήσαμε από τους πατεράδες μας, τη δανειστήκαμε από τα παιδιά μας”.

Ποιες ανησυχίες σχετικά με το περιβάλλον προβάλλει το σύνθημα αυτό;

6. Ένας ορισμός που έχει προταθεί από οικολόγους για το τι είναι

“σκουπίδι”, είναι ο παρακάτω:

“Σκουπίδι είναι κάτι που βρίσκεται σε λάθος θέση”. Σχολιάστε τον, αφού πρώτα συμβουλευτείτε τους νόμους της οικολογίας του Μπάρυ Κόμονερ στο απόσπασμα 2.

ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ

- Ο άνθρωπος έχει πολλά χαρακτηριστικά γνωρίσματα που τον κάνουν να διαφέρει από τα ζώα. Ένα σημαντικό χαρακτηριστικό του είναι ότι δημιουργεί πολιτισμό. Μπορούμε να διακρίνουμε τρεις διαφορετικές αντιλήψεις για τον πολιτισμό:

α) την ιδεατή, β) την περιγραφική και γ) την κοινωνική ανθρωπολογική.

- Ένας πολιτισμός γίνεται καλύτερα κατανοητός με τους δικούς του όρους, "από μέσα". Τότε όμως γεννιέται το πρόβλημα της κατανόησης άλλων πολιτισμών και της σύγκρισης των πολιτισμών μεταξύ τους. Οι πολιτισμοί δεν είναι στατικοί, αλλά εξελίσσονται. Στη σύγχρονη εποχή οδηγούμαστε όλο και πε-

ρισσότερο σε πολυπολιτισμικές κοινωνίες.

- Κοινωνίες και πολιτισμοί εξελίσσονται, αλλά δεν είναι βέβαιο αν προοδεύουν. Ο Διαφωτισμός πίστεψε πολύ στην ιδέα μιας διαρκούς προόδου της ανθρωπότητας. Σ' αυτό συνέτεινε και η ανάπτυξη της επιστήμης, της τεχνολογίας και της οικονομίας κατά τους τρεις τελευταίους αιώνες. Σήμερα όμως η πίστη στην "αγαθοποιό" επίδραση της επιστήμης και της τεχνολογίας έχει αμφισβητηθεί σημαντικά.

- Η σύγχρονη κοινωνία αντιμετωπίζει μια άνευ προηγουμένου οικολογική κρίση, με κίνδυνο ακόμα και τη μελλοντική επιβίωση των ανθρώπων πάνω στη Γη. Σε σχέση με αυτό το πρόβλημα δύο βασικές τάσεις έχουν διαμορφωθεί: η τάση της

"ρηχής" και η τάση της "βαθιάς" οικολογίας. Το θεωρητικό ερώτημα που τίθεται είναι αν, πέρα από τα πρακτικά μέτρα αντιμετώπισης του προβλήματος, έχουμε ανάγκη από μια νέα φιλοσοφία και από νέες αξίες τόσο στις σχέσεις ανθρώπου-φύσης όσο και στις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ 8^{ου} ΤΟΜΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9

ΜΙΛΩΝΤΑΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ 5

ΕΝΟΤΗΤΑ ΠΡΩΤΗ

ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ 10

ΕΝΟΤΗΤΑ ΔΕΥΤΕΡΗ:

ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΞΙΕΣ.....31

ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΡΙΤΗ:

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΠΡΟΟΔΟΥ ...56

ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΕΤΑΡΤΗ:

ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙ-

ΒΑΛΛΟΝ 84

ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ 118

Βάσει του ν. 3966/2011 τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου, του Λυκείου, των ΕΠΑ.Λ. και των ΕΠΑ.Σ. τυπώνονται από το ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ και διανέμονται δωρεάν στα Δημόσια Σχολεία. Τα βιβλία μπορεί να διατίθενται προς πώληση, όταν φέρουν στη δεξιά κάτω γωνία του εμπροσθόφυλλου ένδειξη «ΔΙΑΤΙΘΕΤΑΙ ΜΕ ΤΙΜΗ ΠΩΛΗΣΗΣ». Κάθε αντίτυπο που διατίθεται προς πώληση και δεν φέρει την παραπάνω ένδειξη θεωρείται κλεψίτυπο και ο παραβάτης διώκεται σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 7 του Νόμου 1129 της 15/21 Μαρτίου 1946 (ΦΕΚ 1946, 108, Α).

**Απαγορεύεται η αναπαραγωγή
οποιοδήποτε τμήματος αυτού του
βιβλίου, που καλύπτεται από
δικαιώματα (copyright), ή η χρήση
του σε οποιαδήποτε μορφή, χωρίς
τη γραπτή άδεια του Υπουργείου
Παιδείας, Διά Βίου Μάθησης και
Θρησκευμάτων / ΙΤΥΕ -
ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ.**

